

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 69 – 2018

1–4

SUMAR

STUDII

ADINA BORONEANȚ, MEDA TODERAȘ, Considerații preliminare asupra plasticii din situl 4 de la Gothatea	5
AUREL-DANIEL STĂNICĂ, GABRIEL VASILE, Date arheologice și antropologice despre o necropolă medio-bizantină de la Isaccea– <i>Noviodunum</i> (jud. Tulcea), sectorul <i>Terenul Poliției de Frontieră</i>	49
DANIELA MARCU ISTRATE, Feldioara înainte și după cavalerii teutoni. Fortificația așezării medievale.....	121

NOTE ȘI DISCUȚII

ION MAREȘ, Date noi referitoare la obținerea sării din saramură în eneolitic. Brichetaje descoperite în așezarea Cucuteni A-B ₁ de la Adâncata – <i>Dealul Lipovanului</i> (jud. Suceava).....	155
BIANCA PREDĂ-BĂLĂNICĂ, ALIN FRÎNCULEASA, DANIEL GARVĂN, Un topor cu gaură de înmănușare transversală descoperit la Slon (com. Cerașu, jud. Prahova)	177
DRAGOȘ MĂNDESCU, Descoperiri funerare aparținând grupului Ferigile la Stoenești – <i>Valea Miriutei</i> (jud. Argeș).....	193
ALEXANDRU AVRAM, Inscription funéraire hellénistique d’Istros.....	213
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Participarea flotei romane la războiul dacic al împăratului Traian.....	217
ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA, Din nou despre biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți.....	225

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XXXVII, 2017).....	269
LIANA OȚA, Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”	287

OANA DAMIAN, „140 de ani de arheologie dobrogeană”. Cronica unei expoziții.....	329
OANA DAMIAN, Nufăru 40. Colocviu și expoziție fotodocumentară dedicate cercetării arheologice a unei cetăți bizantine de la gurile Dunării, <i>Proslavița</i>	337
<i>TEZE DE DOCTORAT</i>	
FLORIN CIULAVU, Activitatea monetăriei de la Alba Iulia. Studiu numismatic, istoric și arheologic	347
<i>IN MEMORIAM</i>	
Gânduri despre Dumitru (Mitrut) Țicu (<i>Zeno Karl Pinter</i>).....	355
<i>RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE</i>	
Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), <i>Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)</i> , Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (<i>Iulian Bîrzescu</i>)	359
Nathan Badoud, <i>Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions</i> , Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (<i>Iulian Bîrzescu</i>)	361
Toni Năco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), <i>War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean</i> , Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (<i>Liviu Mihail Iancu</i>)	363
Christoph Hinker, <i>Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung</i> . Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustrații (<i>Cristina-Georgeta Alexandrescu</i>).....	367
Gleb V. Kubarev, <i>Altürkische Gräber des Altaj</i> , Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (<i>Adrian Ioniță</i>).....	369
Maria-Venera Rădulescu, <i>Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII</i> , Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>).....	372
Sófalvi András, <i>Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaumul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului</i> , Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>)	375
Ioan Marian Țiplic (ed.), <i>Oameni și comunități în jurul Carpaților</i> (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (<i>Sebastian Ovidiu Dobrotă</i>)	378
<i>Pontica L</i> , 2017 (<i>Oana Damian</i>)	380
<i>ABREVIERI</i>	385

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 69 – 2018

1–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

ADINA BORONEANȚ, MEDA TODERAȘ, Preliminary considerations regarding some plastic representations from Site 4 at Gothatea	5
AUREL-DANIEL STĂNICĂ, GABRIEL VASILE, Archaeological and anthropological data on a Middle-Byzantine necropolis at Isaccea–Noviodunum (Tulcea County), <i>Border Police Territory</i> sector	49
DANIELA MARCU ISTRATE, Feldioara before and after the Teutonic Knights. The mediaeval fortification	121

NOTES ET DISCUSSIONS

ION MAREȘ, New data regarding salt extraction from brine in the Eneolithic. Briquetages discovered in the Cucuteni A-B ₁ settlement from Adâncata – <i>Dealul Lipovanului</i> , Suceava County	155
BIANCA PREDĂ-BĂLĂNICĂ, ALIN FRÎNCULEASA, DANIEL GARVĂN, A shaft-hole axe discovered in Slon (Cerașu locality, Prahova County)	177
DRAGOȘ MĂNDESCU, Funerary findings belonging to Ferigile group at Stoenești – <i>Valea Miriuței</i> (Argeș County)	193
ALEXANDRU AVRAM, Inscription funéraire hellénistique d'Istros.....	213
CONSTANTIN C. PETOLESCU, La participation de la flotte romaine à la guerre dacique de l'empereur Trajan	217
ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA, Once more about the "Saint Nicholas" church from Rădăuți	225

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Chronique épigraphique de la Roumanie (XXXVII, 2017) ..	269
LIANA OȚA, Session annuelle de communications scientifiques de l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan »	287

OANA DAMIAN, « 140 ans d'archéologie dobroudjéene ». Chronique d'une exposition	329
OANA DAMIAN, Nufăru 40. Colloque et exposition photodocumentaire dédiés à la recherche archéologique d'une forteresse byzantine, située à l'embouchure du Danube, <i>Proslavitza</i>	337
<i>THÈSES DE DOCTORAT</i>	
FLORIN CIULAVU, The activity of the mint of Alba Iulia. Numismatic, historical and archaeological study	347
<i>IN MEMORIAM</i>	
Thoughts about Dumitru (Mitrut) Ţicu (<i>Zeno Karl Pinter</i>).....	355
<i>COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES</i>	
Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), <i>Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)</i> , Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (<i>Julian Bîrzescu</i>)	359
Nathan Badoud, <i>Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions</i> , Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (<i>Julian Bîrzescu</i>)	361
Toni Năco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), <i>War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean</i> , Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (<i>Liviu Mihail Iancu</i>)	363
Christoph Hinker, <i>Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung</i> . Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustrații (<i>Cristina-Georgeta Alexandrescu</i>).....	367
Gleb V. Kubarev, <i>Altürkische Gräber des Altaj</i> , Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (<i>Adrian Ioniță</i>).....	369
Maria-Venera Rădulescu, <i>Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII</i> , Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>).....	372
Sófálvi András, <i>Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaunul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului</i> , Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>)	375
Ioan Marian Țiplic (ed.), <i>Oameni și comunități în jurul Carpaților</i> (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (<i>Sebastian Ovidiu Dobrotă</i>)	378
<i>Pontica L</i> , 2017 (<i>Oana Damian</i>)	380
<i>ABRÉVIATIONS</i>	385

DIN NOU DESPRE BISERICA „SFÂNTUL NICOLAE” DIN RĂDĂUȚI

ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA*

Rezumat: Intervenția noastră este prilejuită de apariția, în toamna anului 2017, a unei voluminoase lucrări istorice, în care cei trei autori reanalizează mai vechile săpături arheologice efectuate de Virgil Drăghiceanu (1920) și Nicolae Constantinescu (1969–1971) în Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeș, prilej cu care atribuie un număr de patru morminte primei biserici (Argeș I), propun noi identificări ale unor înhumați din cuprinsul necropolelor celor două biserici (Argeș I și Argeș II) și zăbovesc, în mod special, asupra mormântului 10, pe care îl poziționează în prima biserică (Argeș I) și identifică înhumatul din acesta, pe baza unuia dintre inelele purtate de el, cu „unul dintre nenumiții fii ai lui Basarab”. În acest context, autorii socotesc potrivit ca, într-un capitol aparte, să ia în discuție și necropola din interiorul Bisericii *Sfântul Nicolae* de la Rădăuți, cercetată de noi în anul 1975 și publicată în anul 2012 într-o lucrare cu caracter monografic, să propună – cu două excepții – atât noi identificări ale înhumaților descoperiți în naosurile celor două biserici (Rădăuți I și Rădăuți II), care se succed în mod nemijlocit, cât și o nouă datare a bisericii de zid (Rădăuți II). Textul de față reprezintă o analiză atentă a corectitudinii metodologiei și raționamentelor folosite de către criticii lucrării noastre în sprijinul noilor lor interpretări și concluzii.

Cuvinte-cheie: Moldova, Rădăuți, lăcaș de cult, necropolă domnească, secolele XIV–XV

În toamna anului 2017, vede lumina tiparului o voluminoasă lucrare istorică¹, datorată unui colectiv de trei autori care au făcut parte din echipa de cercetare interdisciplinară participantă la proiectul *GENESIS* („Evoluție Genetică: Dovezi noi în studiul unor structuri interconectate. O călătorie biomoleculară în jurul Carpaților din Antichitate până în Evul Mediu”), desfășurat de Institutul de Biologie, București, al Academiei Române. Unul dintre obiectivele amintitului proiect a fost acela de a scoate în evidență relații genealogice în necropole relevante. Din rândul acestora, echipa formată din biologul Beatrice Kelemen, arheologul Adrian Ioniță și istoricul Alexandru Simon se oprește asupra necropolei din Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeș, de unde prelevează probe biologice (un dinte, un os de la

---

* Arheolog la Direcția Monumentelor Istorice (1967–1978); muzeograf la Muzeul Național de Istorie a României (1978–1988); arheolog expert independenți; e-mail: larbatrina@hotmail.com.

¹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017.

picior și o falangă) din mormântul 10, ale cărui oseminte au fost conservate *in situ* încă din vremea primelor cercetări arheologice efectuate de Virgil Drăghiceanu. Potrivit studiului efectuat asupra ADN-ului extras din dinte, pe linie maternă înhumatul avea sânge *germanic*, dar părul, ochii și tenul, toate închise la culoare, se datorează, probabil, liniei paterne². Din celelalte probe (un os de la picior și o falangă), prin datarea ¹⁴C, s-a putut stabili faptul că decesul acestuia s-a petrecut între anii 1354–1364, probabil în jurul anului 1357³. În afară de acest studiu, sunt reanalizate săpăturile lui Virgil Drăghiceanu⁴ (1920) și cele ale lui Nicolae Constantinescu⁵ (1969–1971) din interiorul amintitei biserici, se propun noi identificări ale unor înhumați din mormintele cercetate și se atribuie primei biserici (Argeș I) un număr de patru morminte⁶, fapt care constituie o noutate. Identificarea care a stârnit cele mai numeroase controverse este cea a înhumatului din mormântul 10, atribuit de către Virgil Drăghiceanu⁷ lui Radu I, iar de către Nicolae Constantinescu⁸ lui Vladislav I. Ținând cont de datările istorice, fizice și biologice, autorii vin cu o nouă propunere, considerând că în acest mormânt odihnește „unul dintre nenumiții fii ai lui Basarab”, fiu ce purta un inel cu inscripția AL VA/WA, plasată pe unul dintre umerii verigii⁹. Nu ne-am propus să ne pronunțăm deocamdată, dar o vom face în viitorul apropiat, asupra „noutăților” și interpretărilor, datorate autorilor amintitului volum, pe marginea mai vechilor cercetări de la Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeș. Dar suntem obligați să intervenim mai rapid în această discuție, întrucât cei trei beneficiari ai proiectului *GENESIS* nu s-au mulțumit să efectueze cercetări arheologice „de birou” (cu excepția investigațiilor parțiale de natură antropologică și paleogenetică efectuate asupra înhumatului din mormântul 10) – bazate pe studierea documentelor de săpătură efectuată de cei doi înaintași ai lor – în necropola domnească de la Curtea de Argeș și să propună noi identificări ale înhumaților descoperiți aici, ci au urcat și la Răsărit de Carpați, poposind în Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuți¹⁰, care adăpostește prima necropolă princiară a Moldovei, cercetată de noi pe cale arheologică, între anii 1974–1977, cu ocazia lucrărilor de restaurare, și publicată în formă monografică în ultimii ani¹¹. Dorința autorilor, de a efectua o analiză comparată a realităților arheologice surprinse în cele două necropole domnești din secolul întemeierilor statale românești, socotim a nu fi lipsită de importanță pentru știința istorică românească, în condițiile în care ea ar fi fost realizată cu bună credință și profesionalism. Din păcate, niciuna

² Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 162–164.

³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 135–136 și 706.

⁴ Drăghiceanu 1923a; Drăghiceanu 1923b.

⁵ Constantinescu 1971; Constantinescu 1984.

⁶ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 706.

⁷ Drăghiceanu 1923a, p. 138.

⁸ Constantinescu 1971, p. 18.

⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 50 și 62.

¹⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 449–471.

¹¹ Bătrîna, Bătrîna 2012.

dintre cele două condiții nu a fost îndeplinită. Și vom proba afirmația noastră.

Încă din primele pagini ale cărții aflăm că, pentru descifrarea începuturilor Țării Românești, dar și ale Moldovei, în condițiile în care s-au păstrat puține documente interne, dar și „în așteptarea unor *reale cercetări arheologice moderne și obiective* (subl. ns.), istoria lor trebuie scrisă pornind **din exterior spre interior**”¹². Această formulare, fără echivoc, ne lasă să înțelegem faptul că trebuie continuată și amplificată investigarea arhivelor externe, dar și pe acela că *școala de arheologie medievală românească nu a reușit până la această dată să efectueze, cel puțin pentru perioada începuturilor statale ale țărilor române, „reale cercetări arheologice moderne și obiective”*. Dacă această judecată de valoare „la pachet” ar fi cumva corectă, incluzând și alte ansambluri importante din secolul al XIV-lea, înseamnă că „neîmplinirile”, constatate pe parcursul cercetărilor efectuate în anul 1920 și, mai apoi, în anii 1969–1971, la Biserica Domnească din Curtea de Argeș, s-au repetat și în anii 1974–1977, când s-au efectuat săpături arheologice la Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuți. În realitate, în acest ultim caz – și nu numai –, lucrurile s-au petrecut cu totul altfel și ne vedem obligați să aducem precizările necesare, întrucât constatăm că unii dintre mai tinerii arheologi medievști formați în perioada postdecembristă, din rândul cărora face parte și Adrian Ioniță, au o percepție greșită despre modul cum se cercetau monumentele medievale din spațiul românesc – între care și cel de la Rădăuți – în deceniile șapte–nouă ale secolului XX.

Reamintim faptul că cercetările arheologice de la Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuți au fost prilejuate de lucrările de restaurare organizate de *Direcția Monumentelor Istorice și de Artă* și conduse de arheologi experți¹³, formați la *Școala* acestei instituții care, din anul 1978, nu mai există. Absența acestei *Instituții-școală* din peisajul cultural și științific românesc a avut și are, pe termen lung, consecințe grave, care se resimt din plin atât în slaba calitate a actului de cercetare, cât și a celui de restaurare a monumentelor de arhitectură medievală. Și facem parte dintre acei puțini care azi sunt îndreptățiți să mărturisească, în deplină cunoștință de cauză, despre această situație. Amintirile noastre cercetări, chiar dacă au fost întrerupte în mod intempestiv la sfârșitul anului 1977, au oferit bogate și variate izvoare arheologice, care ne-au permis reconstituiri ale trecutului ansamblului investigat, dar și ale unor realități istorice pe care celelalte categorii de izvoare, doar ele singure, nu sunt întotdeauna în măsură să ni le ofere. În finalul monografiei noastre, considerăm că, deși unele dintre concluziile prezentate au un caracter definitiv, altele, în schimb, pot comporta, încă, discuții și nuanțări, motiv pentru care această lucrare nu reprezintă un capăt de drum, ci doar un stadiu al cercetării științifice care va putea fi

¹² Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 21.

¹³ La data (august 1975) când începeam săpăturile în interiorul bisericii din Rădăuți, participasem, alături de regretatul Nicolae Pușcașu, la cercetările din interiorul bisericii Mănăstirii Putna și condusesem cercetările de la Mănăstirea Secu, Mănăstirea Humor, Mănăstirea Bistrița, Mănăstirea Comana, Mănăstirea Cotmeana, Mănăstirea Probota Veche și Biserica catolică din Baia.

depășit prin sporirea bazei informaționale¹⁴. Astfel înțelegând lucrurile, nu este surprinzător interesul manifestat de autorii recente apariții editoriale cel puțin pentru unele dintre mărturiile arheologice descoperite la Rădăuți. Ceea ce ar putea surprinde este omiterea unora dintre acestea, ordinea nefirească, modul selectiv și adeseori incorect în care ele sunt preluate, discutate și mai apoi răstălmăcite într-un capitol aparte¹⁵, dacă nu s-ar înțelege intenția vădită a autorilor de a ajunge, cu orice preț, la concluzii complet diferite de cele ale noastre. Și reușesc acest lucru prin atac, mai mult sau mai puțin disimulat, la persoană, informații incorecte, dezinformare prin omisiune și manipulări ale unor date oferite de unele izvoare istorice. Iar noi vom dovedi aceste acuze prin confruntarea formulărilor textuale întâlnite în cele două lucrări.

Din punct de vedere strategic, analiștii noștri socotesc potrivit ca, după o scurtă introducere, să dea cuvântul biologului Beatrice Kelemen care, de la bun început, cataloghează studiul de paleogenetică efectuat de Georgeta Cardoso și prof. Alexander Rodewald ca făcând parte din categoria analizelor genetice „de birou” și prezintă o serie de obiecțiuni de ordin teoretic și metodologic¹⁶. Asupra acestor cercetări și a obiecțiunilor prezentate pe marginea lor, ne vom pronunța la sfârșitul intervenției noastre, atunci când cititorul a putut lua cunoștință în mod corect de toate categoriile de izvoare istorice, care susțin cronologia celor două lăcașuri de cult și ne-au permis identificarea corectă a înhumașilor. Până atunci, vom face abstracție de studiul de paleogenetică.

În continuare, pe marginea cercetărilor și interpretărilor noastre, se pronunță ceilalți doi autori – arheologul și istoricul –, care, de la bun început, ne avertizează, atât pe noi, cât și pe cititor, că doar „câteva elemente de bun simț, provenite eminentemente din săpăturile arheologice [...] pot fi [...] extrase din acest tăvălug declanșat și dinspre Moldova asupra începuturilor [...] Țărilor Române [...]”¹⁷. Din această formulare nu se poate înțelege altceva decât faptul că, în afară de „câteva elemente de bun simț”, cercetările și interpretările noastre sunt lipsite, în majoritatea lor, atât de elemente de bun simț, cât și de concluzii similare. Pornind de la această convingere, considerată drept o axiomă, criticii lucrării noastre socotesc a fi îndreptățiți să folosească după bunul lor plac, în mod selectiv și într-o ordine profitabilă susținerii propriilor dorite concluzii, ansamblul informațiilor oferite atât de izvoarele arheologice rădăuțene, cât și de celelalte categorii de izvoare istorice. Și astfel, contrar metodologiei care se impune a fi folosită în cercetarea arheologică de teren și în interpretarea rezultatelor sale, constatăm faptul că, deși din echipă face parte un arheolog, s-a trecut atât peste prezentarea în ordine cronologică, chiar și succintă, a succesiunii depunerilor, materialelor și complexelor arheologice descoperite în suprafața cercetată – mult mai amplă decât cea a bisericii –, cât și

¹⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 363.

¹⁵ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 449–471.

¹⁶ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 452–454.

¹⁷ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 454.

peste interpretările și concluziile noastre, menționându-se doar faptul că „Biserica Rădăuți II a fost construită pentru a îngloba Biserica Rădăuți I”¹⁸. Dar când și în ce context istoric au apărut și, totodată, cui au servit cele două lăcașuri de cult de la Rădăuți, nu i se spune cititorului, care nu înțelege nimic dacă nu a parcurs monografia noastră.

Apoi, în paginile următoare, autorii selectează și rețin din cercetările noastre doar unele date „convenabile” construcției lor și efectuează „câteva observații” asupra mormintelor descoperite în naosurile celor două biserici (denumite de noi B1 și B2), care s-au succedat în mod nemijlocit la Rădăuți, în urma cărora vin cu alte identificări ale majorității înhumaților din mormintele amintite și cu o nouă datare a bisericii de zid, în raport cu cea propusă de către noi.

Dar, orice reconstituire istorică complexă, așa cum este și cea a realităților rădăuțene, pentru a putea fi realizată și deveni credibilă, trebuie să aibă la bază, în primul rând și în mod obligatoriu, un set cât mai variat de izvoare istorice certe, autonome și obiective, prezentate într-o anumită ordine și corect asamblate. În al doilea rând, în metoda de lucru, trebuie evitate raționamentele și concluziile bazate pe premise incerte, deoarece în acest fel se poate ajunge la orice rezultat. În lucrarea noastră ne-am lăsat conduși de aceste principii. Rămâne de văzut în ce măsură criticii noștri au respectat și aderat la criteriile enunțate mai sus în paginile destinate analizei realităților din cuprinsul necropolei rădăuțene.

Textul autorilor începe printr-un prim set de cinci observații, pe care le vom comenta și amenda în măsura în care ele nu sunt pertinente, nu corespund izvoarelor istorice, realităților din teren sau reproduc în mod eronat descrierile, formulările și interpretările noastre. Astfel, aflăm că:

1. „Mormintele [...], provenite din prima biserică, [...] 66 și 85, erau dispuse în pereche în fața altarului bisericii de zid”¹⁹. În realitate, mormintele 66 și 85 nu puteau fi *dispuse* în pereche în fața altarului unei biserici (B2), care nu exista în momentul în care acestea au fost săpate, ci ele au ajuns în această poziție abia după ce prima biserică (B1) a fost dezafectată, iar vestigiile ei au fost suprapuse de biserica de zid (B2).

2. „Stâlpii naosului noului lăcaș au fost sprijiniți – fără a le afecta – pe două morminte (66, 82) de adulți”. Iar în nota infrapaginală se subliniază faptul că „și acest element a scăpat analizei autorilor citați, tot datorită impactului «analizelor genetice»” care „au denaturat atenția și datele de bun simț”²⁰. Și de această dată, autorii greșesc – din superficialitate sau cu rea credință, dar și obsedați de analizele genetice pe care le desconsideră și le detestă – în *aprecierile lor deplasate*, întrucât textul nostru – mult mai explicit și exact decât formularea lor –, atunci când prezintă mormântul 66, precizează faptul că „limita de sud a gropii de mormânt este

¹⁸ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.

¹⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.

²⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455 și nota 1133.

secționată de fundația stâlpului de sud-est al naosului bisericii de zid (B2)²¹. Iar când descriam mormântul 82, menționam că „în cursul procesului de zidire a fundației stâlpului de nord-est al naosului, constructorii – întâlnind extremitatea de răsărit a criptei 82 – o ocolesc cu multă grijă, urmărind traseul bolții și a laturii de sud a acesteia”²².

3. „Cu foarte îndoielnica excepție a mormântului 69 [...] niciun mormânt din naosul ambelor biserici nu a fost profanat”. Iar, în nota infrapaginală, se afirmă că „presupusa profanare a mormântului 84 (tip criptă) din biserica Rădăuți II trebuie respinsă datorită adosării acestuia mormântului 85 (tip groapă), din biserica Rădăuți I, [...] descoperit intact și cu un inventar somptuos. Ca urmare, situația ridică semne de întrebare asupra așa-zisei profanări a mormântului 69”²³. Asistăm la exprimarea unor îndoieli sau la formularea unor respingeri – fără o argumentație serioasă – referitoare la realități arheologice clare constatate de către noi pe teren, deși am prezentat argumente solide care dovedesc faptul că mormântul 69 a fost profanat, întrucât „peretele său de vest a fost spart din vechime, iar osemintele au fost răvășite”²⁴, iar din bolta criptei 84, distrusă din vechime, „s-au păstrat doar nașterile sale”²⁵.

4. „Niciun mormânt din prima biserică de la Rădăuți nu a fost ascuns. Toate (66, 82 și 85) erau perfect vizibile [...]”²⁶. Formularea „perfect vizibile” nu este deloc potrivită, întrucât nu a putut fi probată. În textul nostru ne exprimăm, însă, opinia că aceste morminte au cunoscut un sistem de marcaj, altul decât acela prin lespezi, probabil prin țesături, întrucât nu s-au găsit urmele niciunei amenajări-suport de felul aceloră întâlnite în cazul celorlalte morminte²⁷. La acestea se adaugă observația că niciun mormânt din B1 nu a fost deranjat de constructorii bisericii B2 și nici de înhumările ulterioare, constatări care susțin și ele existența unei modalități de marcare²⁸.

5. [...] defuncții fuseseră așezați în meșteșugite cripte de cărămidă, acoperite de lespezi funerare, precum toate mormintele tip criptă din noul lăcaș”²⁹. Iar în nota infrapaginală se menționează că „aspectul nu a fost remarcat – sigur nu în scris – de către autorii monografiei rădăuțene”³⁰. În aceeași notă ni se reproșează „redarea înșelătoare drept tipuri diferite de criptă a mormintelor 69 și 82”, „situație datorată necesității «genetice» a asocierii mormintelor 81 (*Costea*) și 82 (*Petru*)”³¹. Și în acest

²¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 47.

²² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 65–66.

²³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455 și nota 1134.

²⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88

²⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88 și p. 453, fig 27.

²⁶ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.

²⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 176.

²⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 306.

²⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.

³⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455, nota 1136.

³¹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 456, nota 1136.

caz se rețin și se prezintă în mod eronat datele cu privire la mormintele tip criptă, întrucât noi am arătat că una dintre cripte (79) a fost lucrată exclusiv din piatră³², iar alta (81) a fost acoperită cu zidărie de piatră³³. Pe de altă parte, *nu toate* mormintele de acest tip prezintă dovezi a fi fost acoperite cu lespezi. Este cazul mormântului 84 (cu bolta distrusă din vechime), care nu păstrează nicio urmă de amenajare a unui suport care să susțină o lespede funerară³⁴. Și totuși, ipoteza prezenței unei asemenea piese nu poate fi respinsă – dar nu și susținută cu probe materiale – dacă se are în vedere situația celorlalte cripte. Cât privește acuza care ni se aduce, de a fi redat în mod înșelător drept tipuri diferite criptele 69 și 82, în scopul asocierii «genetice» a mormintelor 81 și 82, ea se dovedește a fi cu totul în afara adevărului, întrucât atât descrierile celor două cripte (69 și 82), cât și ilustrația³⁵ scot în evidență asemănările – prin materialele folosite (cărămizi) și sistemul de boltire (arc aplatizat) – existente între ele. Singura deosebire, care a fost remarcată, se referă la prezența unui sistem de susținere a unei lespezi funerare în cazul criptei 69 și la absența acestuia în cazul criptei 82. Deci, înșelătoare este afirmația criticilor noștri! La toate acestea se adaugă citarea greșită (mormântul 81 = Costea și mormântul 82 = Petru) de către aceștia – evident din neglijență și superficialitate – a identificărilor înhumaților propuse de către noi (mormântul 81 = Petru I³⁶ și mormântul 82 = Costea³⁷).

Apoi, urmează un al doilea set, alcătuit din 23 de observații și concluzii, în care se propune nu numai o nouă identificare a unora dintre înhumații aflați în naosurile celor două biserici (B1 și B2), ci și o nouă datare a bisericii de zid (B2). Chiar înainte de a prezenta argumentele care au condus la noile propuneri și obiecțiunile noastre față de acestea, atragem atenția autorilor asupra faptului că nu s-au respectat normele metodologice, stabilite de multă vreme în cercetarea arheologică a monumentelor medievale și în interpretarea rezultatelor obținute, *pornind în demersul lor doar de la analiza mormintelor din interiorul naosului și abia mai apoi pronunțându-se asupra datării construcției care le adăpostește, deși dispuneau de toate datele arheologice necesare aflate în paginile volumului nostru*³⁸. Altfel spus, „au pus căruța înaintea cailor”, ca să folosim o expresie populară. După știința noastră, cercetarea unui lăcaș de cult pornește de la exterior spre interior, urmărindu-se: succesiunea depunerilor și complexelor arheologice din aria investigată, cât mai largă posibil, nivelul de la care se taie șanțurile de fundație ale obiectivului cercetat, precum și cel de construcție al acestuia, amenajările sale exterioare, surprinderea unor eventuale faze de refacere sau adăugire, cronologia relativă și absolută oferită de artefactele descoperite (ceramică, podoabe și monede)

³² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 85.

³³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 84–85.

³⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88.

³⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 87, 449, fig. 23 și 452, fig. 26.

³⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 187.

³⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 188.

³⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 25–110.

în condiții stratigrafice perfect asigurate. Abia apoi se cercetează interiorul bisericii cu tot ceea ce poate conține el: vestigii ale unor complexe mai vechi, ale unui sau ale unor lăcașuri de cult anterioare, succesiunea și tipurile de amenajări interioare, morminte care aparțin unuia sau altuia dintre lăcașurile de cult care se succed, încăperi adăugate sau modificări ale unor elemente de arhitectură. Dacă *toate acestea sunt înțelese și înregistrate corect* și încă alte exigențe de șantier sunt respectate, rezultatele devin izvoare arheologice de necontestat în raport cu orice altă categorie de izvor istoric, iar arheologul este un adevărat om de știință și nu un simplu săpător.

Vom continua dezbaterea, pe marginea observațiilor și noilor propuneri de interpretare a rezultatelor cercetărilor de la Rădăuți, în ordinea propusă de autorii recente apariții editoriale. Astfel:

1. Se constată că cele „șapte morminte erau strânse în fața altarului” B2, „acoperind două treimi din jumătatea superioară a naosului” care „era impracticabil din punct de vedere liturgic”³⁹ (subl. ns.). Dacă ar fi citit cu atenție atât capitoul în care descriam mormintele 69, 79, 81 și 83 și „particularitățile lor de ordin constructiv”⁴⁰, cât și pe cel referitor la necropolele domnești, interpretării săpăturilor noastre ar fi trebuit să rețină constatarea noastră potrivit căreia „dimensiunile, amplasamentul și cota de nivel a părții superioare a soclurilor” au fost realizate astfel încât să permită „amplasarea lespezilor funerare la o *cotă de nivel identică cu cea a pardoselii*”, fapt care „mărturisește despre *alegerea unei soluții menite să nu împiedice desfășurarea slujbelor* și, în general, circulația în suprafața naosului”⁴¹. De altfel, ne-am exprimat opinia că „uzura lespezilor, datorată amplasamentului lor la nivelul pardoselii [...] a constituit una dintre principalele cauze care a impus înlocuirea lor în vremea lui Ștefan cel Mare”⁴².

2. * „Numai mormintele 72 (fără inventar) și 79 (practic gol) au fost găsite în afara spațiului naosului Bisericii Rădăuți I”⁴³. Doar această scurtă propoziție conține *două informații complet inexacte*. Prima, din motive pe care nu mai încercăm să le descifrăm, susține că mormântul 72 este „fără inventar”. Or, în lucrarea noastră am arătat, în mod explicit, că „inventarul funerar al mormântului este reprezentat de doi năsturași globulari ... lucrați din argint aurit (tipologic aparținând secolelor XIV–XV), având rolul de a închide o cămașă și, dintr-un acoperământ de sicriu [...] confecționat din mătase vișinie, bordat de o lizieră de dantelă lucrată din fir de argint aurit [...] în tehnica *aux fuseaux*, [...] folosită cu predilecție în secolele XVI–XVII”⁴⁴. În mod firesc, ne punem întrebarea: cum poate fi trecută cu vederea o asemenea piesă unică descoperită pe teritoriul Moldovei și una dintre puținele păstrate în lume? Cea de a doua inexactitate derivă din afirmația că mormântul 79 era „practic gol”. Pentru

³⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

⁴⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 84–88.

⁴¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 176.

⁴² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 177.

⁴³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 45.

⁴⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–90 și 469, fig. 43/1–3.

a-i scuti de o nouă lectură pe criticii noștri, le readucem aminte că „osemintele înhumatului din acest mormânt” – unic, prin particularitățile sale constructive, în arhitectura medievală funerară de la răsărit de Carpați – „au fost descoperite într-o foarte proastă stare de conservare, cu excepția dinților totul păstrându-se sub formă de pulbere”, motiv pentru care „nu au putut fi supuse unei expertize antropologice”. În schimb, s-au păstrat zece năsturași globulari din argint aurit și un inel-verighetă⁴⁵. Oare toate acestea susțin opinia că mormântul era „practic gol”?

** „Biserica Rădăuți II a fost – datorită lojei de deasupra pronaosului (ca la Biserica Domnească de la Câmpulung) – o biserică de curte”⁴⁶. Faptul de a fi fost, pentru o vreme, biserica unei reședințe feudale a fost subliniat și de către noi într-un capitol aparte⁴⁷. Pentru puținii cercetători, însă, care au urcat în podul bisericii – și noi facem parte din rândul acestora –, dar și pentru cei care au citit cu atenție capitolul redactat de regretatul arhitect Gheorghe Sion, este limpede că *peste extradosul bolții pronaosului nu a fost amenajată niciodată o lojă*, iar golul, de mici dimensiuni, din timpanul de vest al bolții centrale a naosului, ulterior plombat parțial, avea menirea – alături de alte ferestre ale „ascunzătorilor” aflate deasupra colateralelor – să faciliteze aerisirea la nivelul bolții bisericii și, foarte probabil, să permită supravegherea din pod a încăperii naosului⁴⁸.

3. * „[...] catedrala Episcopiei de Rădăuți, atestată pentru întâia oară la 1472, cu Ioanichie drept ierarh”. Din păcate, la data când încheiam redactarea manuscrisului lucrării noastre, nu aveam cunoștință decât despre descoperirea și comunicarea, dar nu și despre conținutul, integral publicat în primul număr al unui nou periodic ieșean, al documentului original din 6 iulie 1413⁴⁹, emis de Alexandru cel Bun, cunoscut nouă printr-o veche traducere germană⁵⁰. Originalul a dovedit că, în 1413, la Rădăuți nu mai exista o reședință feudală, dar nu era încă înființată nici episcopia, ci numai o mănăstire. În opinia noastră, însă, acest nou statut al ansamblului rădăuțean – hotărât de domnie – reprezintă o etapă intermediară în care, în acest loc, la o dată anterioară celei de 6 iulie 1413, este așezată și ajutată să își organizeze viața o obște monahală, care va pregăti și va deservi ulterior noua creație instituțională episcopală. În acest scop, a fost construită, în primul rând, cel puțin o nouă locuință la vest de biserică⁵¹, iar, mai apoi, se caută și se tocmește meșteri pentru pictarea bisericii, așa după cum ne indică bine-cunoscutul document, datat după 20 decembrie 1414, dar înainte de 8 aprilie 1419, în care Alexandru cel Bun răsplătește cu două sate pe zugravii Nichita și Dobre, pentru a-i zugrăvi două biserici „afară de

⁴⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 85–86, 460, fig. 34/2 și 463, fig. 37/3.

⁴⁶ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459

⁴⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 275–279.

⁴⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 282, 285 și 509, fig. 83.

⁴⁹ Constantinov 2009, p. 145–149.

⁵⁰ DRH 1975, p. 49–50, nr. 35.

⁵¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 70.

bisericile de la Rădăuți⁵². Odată împodobită cu o pictură murală și cu o nouă sfințire a bisericii, acțiuni care s-au desfășurat în a doua parte a domniei lui Alexandru cel Bun, în jurul anului 1420, potrivit indicațiilor oferite de descoperirile monetare⁵³, se poate vorbi de transformarea lăcașului de cult în biserică episcopală, iar a așezământului monastic în sediul unei episcopii. La acest eveniment se referă documentul, emis la 15 martie 1490, în care Ștefan cel Mare menționează că „[...] am întărit sfintei noastre episcopii de la Rădăuți [...] 50 de biserici [...] care [...] au fost date de bunicul nostru, Alexandru Voievod”⁵⁴. Or, această consistentă danie nu putea fi făcută de Alexandru cel Bun decât cu ocazia înființării eparhiei de Rădăuți și nicidecum doar pentru înființarea unui așezământ monastic. Astfel înțelegând lucrurile, credem că informația cronicarului Grigore Ureche, potrivit căreia „acest Alexandru vodă multe lucruri bune au făcut în țară”, între care „și Episcopia de la Rădăuți”⁵⁵, este demnă de toată crezarea. Într-o asemenea viziune, în cursul domniei lui Alexandru cel Bun, biserica *Sfântul Nicolae* de la Rădăuți a îndeplinit, în mod succesiv, funcția de: lăcaș de cult al unei reședințe feudale, mai apoi al unui ansamblu monastic, iar, într-un sfârșit, ajunge la rangul de Biserică Episcopală, care va funcționa până la 2 decembrie 1781⁵⁶.

** „Datarea tardivă a ridicării bisericii de zid, după recunoașterea autorității polone și a celei bizantine de către Petru I, trebuie respinsă”⁵⁷ (subl. ns.). Această afirmație categorică este emisă prematur și nu este susținută în prealabil de contra-argumente de natură arheologică pe care arheologul Adrian Ioniță – la experiența pe care bănuim că o posedă și poziția științifică pe care o ocupă – s-ar fi cuvenit să le prezinte „*cu subiect și predicat*”. Se invocă, în schimb, realități de ordin politic pentru a combate datarea unui monument făcută pe baza unor bogate și obiective izvoare arheologice⁵⁸, surprinse într-un context stratigrafic perfect asigurat și corect interpretate, cărora nici măcar nu li se face cinstea de a fi amintite și supuse criticii. Este doar unul dintre exemplele de *omisiune premeditată*, comisă de autori, despre care aminteam în paginile de mai sus.

4. „Unul dintre cele opt morminte [...] seculare din biserică a fost omis – voit – de către Ștefan al III-lea din șirul lespezilor voievodale realizate la comanda sa între 1479 și 1480. Notăm, astfel, că este dificil de crezut că lespedeaua ștearsă complet, pusă de Ștefan al III-lea, a aparținut tocmai lui Petru I, în vreme ce celelalte lespezi s-au păstrat perfect”⁵⁹. În acest stadiu al discuției, în care criticii lucrării noastre nu și-au susținut încă opiniile cu privire la identificarea înhumaților, considerăm că nu

⁵² DRH 1975, p. 55–57, nr. 39.

⁵³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 69, 280 și 316.

⁵⁴ DRH 1980, p. 137.

⁵⁵ Ureche 1955, p. 69 și 74.

⁵⁶ Novac 1901, p. 3 și urm.

⁵⁷ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

⁵⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68.

⁵⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

este momentul cel mai potrivit ca ei să se pronunțe *categoric* („unul dintre [...] morminte [...] a fost omis *voit* de către Ștefan al III-lea din șirul lespezilor voievodale”), atât pe marginea deciziilor luate de marele voievod, cât și a apartenenței lespezii ilizibile (în sensul „că este dificil de crezut că lespedea ștersă complet [...] a aparținut tocmai lui Petru I”), cu atât mai mult cu cât nu au analizat la fața locului realitățile din colțul de sud-vest al naosului și nici nu au luat în considerare și nu au comentat interpretările noastre cu privire la acestea. În textul nostru, ne exprimăm convingerea că și „în colțul de sud-vest al naosului – azi complet liber – au fost amplasate, pe socluri, două lespezi menite să marcheze memoria celor mai importante personaje istorice născute în cuprinsul reședinței rădăuțene și ale căror morminte, necunoscute până acum, au putut fi identificate în cele două lăcașuri de cult. Din păcate, acțiunile militare întreprinse în nordul Moldovei, în secolele XVI–XVII, de către armatele tătarilor, turcilor, polonezilor sau ale cazacilor, au afectat numeroase lăcașuri de cult, victime ale unor acte de vandalism și jaf, între care și biserica din Rădăuți. Probabil că, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, soclurile din colțul de sud-vest al naosului au fost sparte de către jefuitori, în speranța că vor găsi obiecte de preț. Și, întrucât nu au găsit nici obiecte și nici înhumați, înțelegând că aceștia nu se află sub lespezi, au abandonat căutările. Dar răul era făcut, pentru că una dintre lespezi a fost spartă. În aceste condiții s-a procedat la „eliminarea din naos a fragmentelor din lespedea deteriorată” și la „reamplasarea lespezii, scăpată de distrugere, alături de stâlpul de sud-vest al naosului [...] direct pe pardoseală [...]. În aceste condiții s-a putut ajunge la situația ca inscripția să fie afectată de circulația numeroșilor închinători”, devenind parțial lizibilă în 1890⁶⁰ și complet ilizibilă în momentul lucrărilor de restaurare.

5. Formulările referitoare la vârstele defuncțiilor și atribuirea mormintelor 83 și 84⁶¹ sunt identice cu cele propuse de către noi⁶², fapt care ne îngăduie să înțelegem că, în această privință, nu există obiecțiuni. Este, de altfel, aproape singura concluzie din lucrarea noastră – la care s-ar mai putea adăuga cele privitoare la începuturile primului lăcaș de cult (B1) și la raporturile stratigrafice între acesta și cel de-al doilea (B2) – acceptată de criticii noștri. În rest, totul este contestat, cu sau fără argumente, sau pur și simplu ignorat.

6. „Au existat două linii de morminte:

* una formată (de la stânga la dreapta) din mormintele 83, 84, 85 și 66 în fața altarului noii biserici, ultimele morminte (de adulți) provenind din întâiul lăcaș, iar primele două fiind de tineri defuncți (cei doi Bogdani)⁶³”. Așa-zisa primă linie este formată, în realitate, din două segmente, care pornesc de la dreapta la stânga (și nu invers), în ordine cronologică. Primul rezultă din alipirea mormintelor 66 și 85 de

⁶⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 189–190.

⁶¹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

⁶² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 182–184 și 209–215.

⁶³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

limita dintre naosul și altarul celei dintâi biserici (B1)⁶⁴, iar cel de-al doilea din amplasarea unui mormânt de adolescent (84) și mai apoi a unuia de copil (83) în fața altarului celei de a doua biserici (B2)⁶⁵. Dacă amplasamentul mormintelor 66 și 85 a fost determinat de suprafața redusă (5 × 5 m) a naosului primei biserici, cel al mormintelor 84 și 83 are o cu totul altă motivație, în condițiile în care în suprafața bisericii de zid exista suficient spațiu. Din analiza planimetrică a necropolei amplasate în exteriorul primei biserici (B1), s-a putut observa faptul că *toate* mormintele din jurul altarului adăposteau oseminte de copii (62, 86 și 88) sau de adolescenți (61, 63 și 87)⁶⁶. Aceleași rațiuni, de dorită proximitate a mormintelor de copii și adolescenți în raport cu altarul, credem că au stat și la baza amplasamentului mormintelor de adolescent (84) și de copil (83) în suprafața rămasă disponibilă în fața altarului bisericii de zid. Astfel s-a ajuns la situația ca, din două motive complet diferite, cele patru morminte să apară ca fiind aliniate fără să se fi urmărit acest lucru.

** „*alta*” compusă din mormintele 81, 82 și 69, realizată prin raportarea la mormântul 82 din biserica Rădăuți I, mormântul 81 fiind lipit de acesta și de zidul nordic al noii biserici⁶⁷. Nici în acest caz nu poate fi vorba de o aliniere a unor morminte. Este adevărat, însă, că *amplasamentul mormântului 81 nu este deloc întâmplător*, el fiind *stabilit de ctitor* înainte de construirea atât a bisericii (B2), cât și a viitoarei cripte (81), care urma să-i adăpostească trupul neînsuflit, *reprezentând una dintre condițiile impuse constructorilor* atunci când s-a întocmit planul de suprapunere a bisericii de zid (B2) peste vestigiile celei de lemn (B1). Această condiție era aceea de a se cruța un spațiu, strict necesar, între latura de nord a viitoarei biserici de zid și cea a mormântului 82, spațiu destinat să primească mormântul ctitorului (81). *Alipirea*, vădit intenționată, premeditată și perfect realizată din punct de vedere constructiv, a *acestor două cripte (81 și 82)*, amplasate în două lăcașuri de cult care se succed în mod nemijlocit, *are la bază evidente și profunde motivații de ordin genealogic*, care ne parvin peste veacuri datorită prețioaselor informații oferite de cercetările arheologice. Astfel înțelese datele arheologice, *relația tată – fiu între înhumările din mormintele 82 și 81* poate fi susținută cu argumente credibile și de *elemente de bun simț*, ca să folosim expresia criticilor noștri. Cât privește poziția mormântului 69, credem că aceasta nu ține de dorința mărturisită a personajului decedat și nici de intenția familiei de a respecta o anumită aliniere sau proximitate ci, mai degrabă, de o decizie de ultimă oră a celor care s-au ocupat de conducerea voievodului pe ultimul său drum, de a-l plasa într-o poziție centrală în câmpul naosului. Orice altă interpretare riscă să alunece în domeniul speculațiilor, întrucât nu oricărui realități arheologice i se pot descifra semnificațiile istorice.

7. „Dintre toate mormintele tip criptă, doar mormântul 79, practic gol sub raportul osemintelor umane, a fost așezat în afara naosului primei biserici și în spatele

⁶⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 191 și pl. II.

⁶⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 191 și pl. III.

⁶⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 44 și pl. II.

⁶⁷ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

celor două linii [...]. În aceste condiții, ținând de goliciunea umană a mormântului 79 neprofanat, locul amintit trebuie socotit unul rezervat, iar mormântul 79 unul simbolic⁶⁸. Autorii repetă formularea de la punctul 2 al observațiilor (79, mormânt practic gol) și o mai adaugă pe cea referitoare la „goliciunea umană a mormântului 79”, pentru ca în final să decidă că „mormântul 79 este unul simbolic” și așezat într-un „loc rezervat”. Acest fapt ne obligă să le reamintim, în speranța că într-un sfârșit vor înțelege, că osemintele înhumatului din cripta 79 au fost „descoperite într-o foarte proastă stare de conservare – cu excepția dinților, totul prezentându-se sub formă de pulbere –”, motiv pentru care nu s-au putut efectua „expertize antropologice”, dar au fost însoțite de un inventar funerar „reprezentat de zece năsturași globulari și de o verighetă din aur”⁶⁹. Și insistăm cu această precizare întrucât vom vedea, în paginile de mai jos, că astfel de interpretări și prezentări deformate ale datelor arheologice referitoare la mormântul 79 au o țintă precisă, și anume aceea de a susține atribuirea acestuia altui înhumat decât am făcut-o noi.

8. „Mormintele 82 (din Biserica Rădăuți I) și 69 (dintre stâlpii de susținere a naosului Bisericii Rădăuți II) erau cripte boltite de cărămidă, identice ca manieră de realizare. Cele două morminte *trebuie* (subl. ns.) astfel să fi fost realizate la mică distanță în timp unul de celălalt”⁷⁰. Mormintele invocate *nu sunt identice, ci doar asemănătoare*, în ceea ce privește materialul folosit. Deosebirile sunt, însă, mai numeroase și se referă la: a. dimensiunile cărămizilor și formatul lor; b. bolta realizată dintr-un rând (mormântul 69) sau două rânduri (mormântul 82) de cărămizi dispuse pe cant; c. prezența (mormântul 69) sau absența (mormântul 82) unui sistem de susținere a unei lespezi funerare⁷¹. Dar, oricare ar fi asemănările sau deosebirile care se constată între cele două cripte, acestea nu se pot constitui în argumente certe și obligatorii (de genul *trebuie*) în sprijinul apropierii sau distanțării în timp a unui mormânt în raport cu celălalt⁷². Asemenea aprecieri sunt de ordin speculativ, nu prezintă nicio relevanță și nu își găsesc locul într-o cercetare arheologică și interpretare de ținută, nici măcar cu titlu de ipoteză.

9. * „Din punct de vedere antropologic și istoric [...], doar două morminte îi pot fi asociate lui Bogdan I: [...] 82 (adult de aproximativ 50 de ani) și 66 (adult de aproximativ 60 de ani)”⁷³. Din această formulare, observăm că informația arheologică nu este invocată, deși ea este cea care: a identificat cele două morminte, a stabilit pe criterii stratigrafice apartenența lor la prima biserică (B1), cea de lemn, și a furnizat

⁶⁸ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

⁶⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 86.

⁷⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

⁷¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 87, 449, fig. 23 și 452, fig. 26.

⁷² În niciuna dintre necropolele princiare din cuprinsul ansamblurilor monastice (Bistrița, Probota Veche, Putna, Probota Nouă) sau a celor din mediul reședințelor feudale (Giulești, Netezi) de la Răsărit de Carpați, cercetate pe cale arheologică, nu s-au propus încadrări sau succesiuni de ordin cronologic ale mormintelor și nici identificări ale înhumaților pe baza arhitecturii sau a sistemului de construcție a criptelor.

⁷³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

materialul osos pentru studiul antropologic. Pe de altă parte, remarcăm faptul că vârsta înhumatului din mormântul 82 cunoaște o ajustare, în raport cu cea propusă de noi, fără să se ofere explicații.

** „Din punct de vedere heraldic (stema cu lup și coif cu coarne pe butonii săi), răposatul din mormântul 82 ar fi aparținut unei alte familii decât cea a Bogdăneștilor (lupul lipsind din armele ei)⁷⁴”. Remarcăm modul succint de prezentare, inexact ca descriere și, în mod evident, dorit de a se arunca în derizoriu semnificația extrem de importantă a elementelor emblematice transpuse pe accesoriile vestimentare, descoperite în mormântul 82, care ne-au permis reconstituirea și atribuirea unei steme⁷⁵. În realitate: a. acestea se află redată pe *aplice discoidale* de centură; b. mobila heraldică este reprezentarea liberă a unui *cap de lup*; c. *cimier*-ul apare sub forma unei perechi de *coarne cu vârful recurbate*⁷⁶. În rândurile următoare se va putea înțelege lesne că toate aceste manipulări ale datelor oferite de piesele arheologice, cu certe conotații heraldice, au drept scop de a susține o anumită identificare a înhumatului din mormântul 82, alta decât cea propusă de către noi. Ceea ce trebuie reținut și nu poate fi contestat este realitatea că *elementele emblematice prezente pe un accesoriu vestimentar al înhumatului din mormântul 82 nu permit identificarea sa cu Bogdan I*. Rămâne, astfel, numai varianta înhumatului din mormântul 66.

*** „Cele două morminte, complet diferite tipologic (mormântul 81 era de tip cavou zidit, pe când mormântul 66 era de tip groapă simplă), au aparținut bisericii Rădăuți I (de lemn)⁷⁷. În acest caz, asistăm la o greșală de redactare, întrucât credem că autorii doreau să se refere la mormântul 82 din B1.

10. „La zidirea noii biserici mormântul 82 a fost deopotrivă protejat și atins. [...] Totodată, stâlpul sud-estic tot din fața altarului noului lăcaș atinge groapa răposatului din mormântul 66. Ambele «atingeri» puteau fi cu ușurință evitate în condițiile în care [...] biserica Rădăuți II a fost clădită pentru a îngloba biserica Rădăuți I. Ca urmare, ambele morminte, 66 și 82, trebuie socotite legitimoare⁷⁸. Se reiau observațiile dintr-o pagină de mai sus⁷⁹, în care se remarcă faptul că atât mormântul 82, cât și 66 erau atinse, chiar dacă în mod diferit, de stâlpii de nord-est și, respectiv, de sud-est ai noii biserici, considerându-se, însă, de această dată, că ambele „atingeri” puteau fi, dar nu au fost evitate, motiv pentru care *cele două morminte trebuie socotite legitimoare* (subl. ns.). În textul nostru, atunci când analizăm și discutăm despre amplasarea noului lăcaș de cult (B2), arătăm că ea s-a făcut potrivit unui proiect care a avut în vedere, în primul rând și în mod obligatoriu, suprapunerea integrală a suprafeței altarului bisericii de zid peste cea ocupată de

⁷⁴ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

⁷⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 241–252.

⁷⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 58–59.

⁷⁷ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

⁷⁸ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

⁷⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.

vestigiile celui de lemn. În al doilea rând, s-a dorit înscrierea în câmpul naosului noului lăcaș de cult a suprafeței ocupate anterior de nava bisericii de lemn, dar și protejarea mormintelor săpate în interiorul său⁸⁰. În sfârșit, pentru cine privește planul, care redă succesiunea celor două lăcașuri de cult, nu poate socoti a fi întâmplătoare existența spațiului cruțat, strâmt, dar exact cât era necesar, între latura de nord a noii biserici și mormântul 82, în vederea amplasării unei viitoare cripte. Acest spațiu nu putea fi solicitat decât de ctitorul bisericii de zid (B2) și destinat lui, cel care dorea să-și doarmă somnul de veci alături de o persoană extrem de dragă și căreia îi datora foarte mult. Este o hotărâre pe care o mare personalitate a istoriei Moldovei, și nu numai, o ia încă din timpul vieții și, în mod special, când are privilegiul și este în poziția de a fi ctitorul celui mai important lăcaș de cult ridicat în secolul al XIV-lea la răsărit de Carpați. Oricare altă propunere de identificare a înhumatului din mormântul 81, în afară de cea a ctitorului bisericii de zid *Sfântul Nicolae*, contravine datelor arheologice și logicii istorice. Ținând cont de condițiile amintite mai sus, care trebuiau respectate de constructorii noului lăcaș de cult, ne putem da seama că amplasamentul ales pentru acesta era singura soluție posibilă⁸¹, iar „atingerile” nu puteau fi evitate. Astfel: a. dacă naosul bisericii de zid era amplasat mai spre nord, stâlpul de sud-est ar fi distrus jumătate din mormântul 66, în groapă simplă, iar stâlpul de nord-est s-ar fi descărcat pe întreaga parte de răsărit a bolții mormântului 82, fapt care ar fi provocat distrugerea parțială a acestuia; b. dacă naosul bisericii de zid ar fi fost amplasat mai spre sud, suprapunerea bisericilor ar fi fost doar parțială, întrucât atât traseul vestigiilor laturii de nord a altarului, cât și cel al naosului bisericii de lemn ar fi fost complet distruse, stâlpul de nord-est ar fi tăiat extremitatea de est a mormântului 85, iar pierderea cea mai importantă ar fi fost dispariția spațiului, dintre zidul de nord al bisericii și mormântul 82, destinat amplasării criptei ctitorului. Rezultă deci că **cele două „atingeri” nu puteau fi evitate, iar cele două morminte (82 și 66) nu pot fi socotite legitimize!**

11. „Pentru mormântul ctitorului bisericii Rădăuți II există astfel două variante: 1. Mormântul 81, lipit de mormântul 82 și zidit în fundația primei biserici. 2. Mormântul 69, realizat în aceeași manieră (singurul) cu mormântul 82 și așezat pe axul central al noului lăcaș între mormintele 66 și 85 (în spatele lor) din biserica Rădăuți I [...], cele trei formând un triunghi funerar în biserica Rădăuți II”⁸². Argumentul primei variante, bazat pe *alipirea vădit dorită dintre cele două morminte (81 și 82)* – context arheologic de proximitate, care sugerează o foarte apropiată legătură pe linie genealogică existentă între cei doi înhumați, despre care ne-am mai pronunțat și în rândurile de mai sus –, considerăm a fi ipoteza cea mai plauzibilă. Cea de-a doua variantă, bazată atât pe asemănarea – relativă și parțială – existentă între mormintele 69 și 82, cât și pe poziția centrală ocupată de mormântul 69, am

⁸⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 65 și pl. III.

⁸¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 66 și pl. III.

⁸² Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

analizat-o în paginile de mai sus și nu credem că prezintă niciun temei vrednic de luat în considerare.

12. * „Asemănarea tipologică dintre mormintele 82 și 69 pledează pentru atribuirea celui din urmă ctitorului noului lăcaș. [...] mormintele 69 și 82, din două biserici diferite [...] trebuie astfel atribuite lui Bogdan (mormântul 82) și lui *Lațcu* (mormântul 69), ctitorul astfel al noii biserici”⁸³. Și astfel, după o trecere în revistă și o „ochire retrospectivă” (parafrazându-l pe Costache Negruzzi) efectuată asupra mormintelor descoperite în necropola bisericii de la Rădăuți, ni se comunică sentențios că mormântul 82 **trebuie** atribuit lui Bogdan, cel cu numărul 69 lui *Lațcu*, care este identificat și drept *ctitor* al bisericii de zid. Deci, reținem și învățăm – pentru că niciodată nu este prea târziu – că „*asemănarea tipologică*” dintre două morminte poate sluji nu numai la identificarea înhumaților din acestea, ci și la stabilirea ctitorului unui lăcaș de cult. Trebuie să mărturisim însă că, de-a lungul carierei noastre profesionale, nu ne-a fost dat să întâlnim o „demonstrație” construită pe interpretări atât de simple, dacă nu chiar rudimentare. Dar, vom vedea că eforturile autorilor noștri nu se opresc aici, deoarece ne vor oferi și alte tălmăciri, încă mai surprinzătoare, cu privire la necropola și genealogia primilor voievozi ai Moldovei. Atribuirea atât a mormântului 69, cât și a actului ctitoricesc lui *Lațcu* este contrazisă categoric, însă, în afară de cronologia oferită de certele izvoare arheologice⁸⁴ – dintre care unele sunt omise cu bună știință, iar altele contestate în mod repetat –, ca și de un izvor iconografic deosebit de grăitor și, totodată, de necontestat, la care nu știm dacă criticii noștri s-au gândit sau îl cunosc, dar pe care oricum nu au avut niciun interes să-l amintească. Este vorba de **tabloul votiv**⁸⁵, aflat pe peretele de vest al naosului, considerat de specialiști ca fiind unul dintre cele mai vechi păstrate din vremea lui Ștefan cel Mare și, poate, cel mai important din punctul de vedere al mesajelor pe care le transmite⁸⁶ și, nu în ultimul rând, „primul tablou genealogic din istoria picturii românești”⁸⁷. În acest tablou, șirul donatorilor, alcătuit din șase personaje, se îndreaptă spre tronul de pe care Iisus domină întreaga scenă. Acest șir este alcătuit din două grupuri, care se detașează în compoziția tabloului: primul format din două, iar cel de-al doilea din patru personaje. Cel dintâi personaj din primul grup este ctitorul bisericii care oferă Mântuitorului, ajutat fiind în acest gest de Sfântul Ierarh Nicolae, macheta bisericii reprezentate fidel. Voievodul, bărbat de vârstă mijlocie, este urmat de un cocon domnesc, un adolescent, a cărui poziție privilegiată pe care o ocupă în șir îl recomandă ca fiindu-i fiu. Următoarele patru personaje alcătuiesc al doilea grup, care redă în primă poziție imaginea unui voievod, trecut în a doua parte a vârstei, ce ține în mâna stângă un *rotulus* desfășurat, urmat de un tânăr prinț, apoi de o micuță și delicată copilă și, în sfârșit, de o tânără și frumoasă doamnă. Cel de-al treilea personaj, ce deschide seria grupului al doilea, a

⁸³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

⁸⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68.

⁸⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 334–345 și 493, fig. 67.

⁸⁶ Voinescu 1964, p. 469 și urm.; Solcanu 1975.

⁸⁷ Drăguț *et alii* 1976, p. 11.

fost identificat cu ctitorul picturii, Ștefan cel Mare, iar următorii cu fiul său Bogdan, apoi cu una dintre fiicele sale (Maria sau Ana) și, în sfârșit, cu Maria Voichița⁸⁸. Revenind la personajul adult din primul grup, în mod evident ctitorul bisericii, se pune întrebarea firească: cu cine poate fi identificat? Un răspuns cert există, chiar dacă el este doar parțial, în condițiile în care concluziile cercetărilor arheologice sunt respinse în mod categoric. **Ctitorul bisericii de la Rădăuți**, în mod încă și mai categoric, **nu este Lațcu (!), întrucât se știe că el nu a avut niciun băiat**, ci doar o fetiță, Anastasia, născută după 25 ianuarie 1372 (întrucât la această dată Lațcu nu avea copii)⁸⁹. Iar Ștefan cel Mare nu putea să nu-și cunoască propria genealogie sau numele ctitorului bisericii în care a pus lespezi funerare, pe care a restaurat-o și pentru care a comandat pictura care conține și tabloul votiv. El nu a comis erori de acest gen și, dacă ele s-au produs cândva, aparțin vremurilor de azi și criticilor noștri, care s-au aplecat mai puțin asupra picturilor murale din Moldova medievală.

** „Întrucât lespezea sa nu s-a păstrat, iar Petru nu a fost pomenit printre cei înmormântați la Rădăuți, spre deosebire de succesorii săi, Roman I și Ștefan I, mormântul 81, lipit de mormântul 82, a aparținut lui Roman I, care *uzurpase* (subl. ns.) puterea urmașilor fratelui său, Petru I, alegând – din timpul vieții – să se legitimeze în moarte prin asocierea cu Bogdan”⁹⁰. Plasarea – în paragraful anterior – în suprafața naosului bisericii de zid a mormântului lui Lațcu și atribuirea, în consecință, a actului ctitoricesc acestui voievod le-a creat criticilor noștri o oportunitate, dar și o reală problemă, care trebuia explicată, într-un fel, imediat. Ne referim la constatarea arheologică și epigrafică a faptului că în aria naosului bisericii de zid rămăseseră disponibile și neatribuite – în afară de cele două cripte, în mod cert ocupate de un adolescent (mormântul 84) și de un copil (mormântul 83), atribuite celor doi jupani, Bogdan frate și Bogdan fiu ai lui Alexandru cel Bun, menționați de lespezile funerare – doar două cripte, iar numărul de lespezi funerare era de trei. Din rândul acestora din urmă, două au fost realizate și așezate pe socluri în memoria lui Roman I și Ștefan I și astfel s-a ajuns la situația ca acele două cripte (81 și 79), rămase disponibile, să fie atribuite amintiiților voievozi împreună cu „justificările” de rigoare. Prezența lui Roman I în cripta 81 a fost pusă pe seama calității sale de uzurpator a puterii urmașilor fratelui său, Petru I, motiv pentru care a ales ca, încă „din timpul vieții, să se legitimeze în moarte prin asocierea cu Bogdan”. Calitatea de „uzurpator” a lui Roman I este contrazisă de relațiile cunoscute a fi existat între el și fratele său Petru I. S-a presupus, și credem că pe bună dreptate, a fi fost asociat la domnie al fratelui său Petru I, încă din februarie 1386, atunci când lua hotărâri în numele acestuia⁹¹. Această asociere reiese și din participarea sa la împrumutul acordat de Petru I regelui Vladislav Jagiello și de menționarea sa în documentul din 27 ianuarie 1388, care confirmă primirea

⁸⁸ Musicescu 1964, p. 368–370.

⁸⁹ Rezachevici 2001, p. 445–446.

⁹⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

⁹¹ Panaitescu 1944, p. 233.

împrumutului solicitat⁹². În explicarea succesiunii dintre Petru I și Roman I, nu trebuie neglijată aplicarea principiului „ridicării în scaun a reprezentantului celui mai vârstnic în viață al familiei domnești”, care evita ajungerea „în fruntea țării a unor fii nevârstnici”⁹³, dar nici rolul extrem de important – credem noi – jucat de sora lui Lațcu, doamna Margareta-Mușata⁹⁴, personalitatea feminină extrem de puternică și influentă a familiei, în transmiterea tronului către fiul său, Petru I – cel care o va numi „strălucita și preamărita doamnă Margareta, mama noastră iubită și vrednică de cinste”⁹⁵, în documentul latin din 1 mai 1384, – dar și în succesiunea la tron a celui de-al doilea fiu, Roman I, care o prețuiește în asemenea măsură încât o poziționează pe primul loc în rândul membrilor Sfatului domnesc, în documentul slav din 18 noiembrie 1393⁹⁶. Cea de-a treia lespede, azi ilizibilă, alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest a naosului, nu este acceptată nici măcar cu titlu de ipoteză că ar fi putut „aparține tocmai lui Petru I”⁹⁷, deși amplasamentul său – în continuarea lespezii așezate în memoria lui Lațcu – ar fi permis și susținut exprimarea unei asemenea opinii logice⁹⁸ și de bun simț. Punctul de vedere categoric al criticilor noștri este, însă, o consecință firească a faptului că – în condițiile în care mormântul 69 a fost atribuit lui Lațcu – nu mai exista identificată, în suprafața naosului bisericii de zid, nicio criptă disponibilă care să poată fi asociată cu lespede ilizibilă și nici cu vreun posibil personaj. De aceea nici nu au încercat să ne ofere vreo explicație în legătură cu prezența acestei lespezi, a cărei inscripție a fost descifrată în partea sa de început de Gherasim Timuș (viitor episcop de Argeș) în anul 1890 și care ne certifică faptul că: „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul Io Ștefan Voievod, domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a înfrumusețat acest mormânt [...] care este pus aici [...]”⁹⁹. Rezultă, deci, că Ștefan cel Mare a comandat și această lespede pentru a marca atât memoria unui personaj important al istoriei Moldovei, cât și existența mormântului acestuia în necropola rădăuțeană. Dar pentru cine anume a fost dăltuită și inscripționată misterioasa lespede și cum a „dispărut” mormântul căruia i-a fost destinat sunt întrebări pe care criticii noștri se feresc să le pună și să le ofere răspunsuri. Noi am identificat acest înalt personaj (Petru I) și i-am precizat poziția mormântului său (mormântul 81) în suprafața naosului bisericii de zid¹⁰⁰, dar ele (identificarea și poziția) au dispărut într-o ultimă viziune

⁹² Costăchescu 1932, p. 605–606; Gorovei 1973a, p. 154.

⁹³ Rezachevici 2001, p. 456.

⁹⁴ Constantinov 2009. Textul original al documentului din 6 iulie 1413, dat de Alexandru cel Bun *mătușii* (subl. ns.) sale Anastasia, atestă nu numai relația de veri primari, existentă între aceasta și tatăl său, Roman I, ci și pe cea de frați între Lațcu și Margareta. Totodată, se lămurește și statutul bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți la această dată, și anume acela de *mănăstire* (subl. ns.).

⁹⁵ DRH 1975, p. 2.

⁹⁶ DRH 1975, p. 6.

⁹⁷ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

⁹⁸ Această opinie a fost exprimată pentru prima dată de distinsul istoric medievist Ștefan S. Gorovei (Gorovei 1969, p. 371).

⁹⁹ Timuș 1890, p. 557.

¹⁰⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 187.

interpretativă¹⁰¹, ca urmare – și insistăm asupra acestor cauze – a unor grave erori metodologice, de preluare selectivă și interpretare eronată a rezultatelor cercetărilor arheologice rădăuțene, de omisiune a unui elocvent izvor iconografic, și de identificare a înhumațiilor, comise de către Adrian Ioniță și Alexandru Simon în ambițioasa lor lucrare. Potrivit acestora, absența mormântului lui Petru I de la Rădăuți s-ar datora existenței unei „rupturi” între Petru I și Roman I care, la moartea celui dintâi (1391), l-a „alungat” sau „gonit”¹⁰² pe acesta din necropola rădăuțeană (ne întrebăm, oare cum poate fi un decedat alungat dintr-o necropolă?) și pe fiii săi de la succesiune, pentru ca mai apoi să-și legitimizeze (atragem atenția autorilor că legitimitatea se afirma atât în acele vremuri – prin izvoare scrise sau tablouri votive –, cât și în zilele noastre – prin acte legale și expertiză ADN – doar în timpul vieții) uzurparea lipindu-și (atragem, din nou, atenția că alipirea intenționată, și nu datorată lipsei de spațiu, a două morminte princiare nu poate fi pusă decât pe seama unor strânse legături genealogice, dublate de o componentă afectivă existentă în timpul vieții între cei doi înhumați) – de dinaintea morții (1394) – cripta (81) de cea a lui Bogdan¹⁰³. În rândurile de mai sus, evocam relațiile cunoscute a fi existat între Petru I și Roman I și rolul extrem de important care va fi fost jucat de mama lor, Margareta-Mușata, în păstrarea unității și echilibrului atât în sânul familiei domnitoare, cât și în stabilirea succesiunii la tron între Lațcu și Petru, pe de o parte, și Petru și Roman, pe de altă parte, reglementată încă din timpul vieții lui Lațcu. Dacă situația s-a prezentat întocmai, și nu există temeieri de îndoială, nu este posibil ca „strălucita și preamărita doamnă Margareta, mama [...] iubită și vrednică de cinste” a lui Petru I, catolică ferventă și cu frică de Dumnezeu, stăpâna reședinței feudale de la Rădăuți, să fi îngăduit cuiva, oricine ar fi fost acela, ca la moartea fiului său, Petru, primul mare domnitor și ctitor al Țării Moldovei, trupul neînsuflețit al acestuia să fie „gonit” din casa părintească și din necropola de familie și domnească de la Rădăuți și îngropat altundeva¹⁰⁴. Este un scenariu cu totul inacceptabil, rod al unui exces de fantezie al autorilor. Iar dacă se încearcă vreo asemănare cu ceea ce s-a petrecut la mijlocul secolului al XV-lea, între urmașii lui Alexandru cel Bun, aceasta este cu totul nepotrivită, întrucât trebuie avut în vedere faptul că aceștia proveneau din căsătorii diferite sau din legături ilegitime ale acestuia. Și dacă memoria locului de veci ocupat de Petru I, ca și cea a înaintașilor și urmașilor săi, cinstită atât de familia sa printr-o primă lespede funerară amplasată direct pe mormântul său, cât și de marele voievod Ștefan cel Mare printr-o a doua lespede așezată pe un soclu – azi dispărut – în

¹⁰¹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 449–471.

¹⁰² Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 463 și 466.

¹⁰³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 463–464.

¹⁰⁴ Reamintim că, la data decesului lui Petru I (1391), în lăcașurile de cult ale modestelor ansambluri monastice existente în Moldova, nu se practicau înmormântări princiare și nici ale înaltei feudalități laice. Alexandru cel Bun este cel dintâi voievod care își stabilește necropola domnească în mediul monastic, cel de la Bistrița, acolo unde se constată primele preocupări ale domniei legate de includerea în programul de arhitectură a lăcașului de cult a unui spațiu funerar – camera mormintelor sau groznița, intercalată între naos și pronaos – destinat în mod exclusive ctitorului și unor membri apropiați ai familiei sale.

colțul de sud-vest al naosului, a fost afectată de vremurile tulburi prin care a trecut Moldova în secolele XVI–XVII și de armatele străine care au jefuit locuințe și lăcașuri de cult, între care și pe cel de la Rădăuți, dislocând lespeda lui Petru I de pe soclul său prin distrugerea acestuia, dar și de atitudinea nepăsătoare a slujitorilor bisericii de la acea dată, care nu au manifestat mai mult respect pentru această importantă piesă memorială, întrucât au decis amplasarea sa la nivelul pardoselii, fără niciun fel de protecție, astfel încât s-a ajuns la situația ca, într-o perioadă de mai bine de 250 de ani, prin comportamentul unor enoriași neinstruiți, care au călcat-o în picioare, să ajungă în situația de a fi ilizibilă. Deci, nu întotdeauna doar străinii sunt vinovați de pierderile mărturiilor referitoare la istoria noastră, și nu numai, ci trebuie să învățăm să ne asumăm greșelile noastre și să nu le mai repetăm! De altfel, rolul principal al științei istorice este acela de a ne învăța să nu repetăm greșelile trecutului și să fim capabili să ni le asumăm.

13. „Mormântul 79, după toate aparențele simbolic, în egală măsură datorită absenței osemintelor umane și prezenței obiectelor de inventar, a fost astfel realizat pentru Ștefan I [...]. După cum se bănuia de multă vreme, Ștefan I a murit, luptând, alături de lituanieni, împotriva tătarilor, la Vorskla, în august 1399”¹⁰⁵. Câteva pagini mai jos se afirmă, de asemenea, că „Ștefan I [...] a căzut departe de Moldova în luptă cu tătarii (1399). A primit un mormânt simbolic (79), un cenotaf”¹⁰⁶. De patru ori (la punctele 2, 4, 14 și la p. 464) se afirmă, în mod obsesiv, faptul că mormântul 79 era „practic gol”, „simbolic” sau un „cenotaf”, deși textul nostru arată în mod explicit că „osemintele înhumatului au fost descoperite într-o foarte proastă stare de conservare, cu excepția dinților”, iar „inventarul funerar conținut [...] era reprezentat de zece năsturași din argint aurit și de un inel-verighetă”¹⁰⁷. Remarcăm, totodată, folosirea unei terminologii inadecvate, și anume aceea de *cenotaf* atunci când se face referire la acest mormânt. După știința noastră și potrivit definiției întâlnite în DEX, cenotaful reprezintă un „monument funerar în memoria unui personaj al cărui corp a dispărut sau se află în altă parte”. Or, în cazul nostru, chiar și într-o foarte proastă stare de conservare, atât osemintele, cât și unele piese de inventar funerar au existat. Pe de altă parte, se afirmă că personajul pentru care a fost realizat mormântul 79, Ștefan I, ar fi murit în bătălia cu tătarii, de pe râul Vorskla (1399), preluându-se o opinie mai veche¹⁰⁸ exprimată de un reputat istoric. În realitate, nu există nicio informație certă privitoare la participarea sa directă la această bătălie, purtată de o coaliție – formată din lituanieni, polonezi, teutoni, moldoveni, valahi și tătari răsculați – condusă de Vitold, Marele Duce al Lituaniei și încheiată cu o înfrângere decisivă a acestuia. Participant sau nu la amintita bătălie, Ștefan I ne apare pentru ultima dată menționat într-un document, emis de fratele său, Iuga, voievod după 2 iulie 1398, dar înainte de 29 noiembrie 1399, în care este invocată „credința lui

¹⁰⁵ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

¹⁰⁶ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 464.

¹⁰⁷ Bătrîna, Bătrîna 2017, p. 86 și 460, fig. 34/2.

¹⁰⁸ Gorovei 1976, p. 37.

Ștefan voievod și a copiilor lui”¹⁰⁹. Acest document ne arată că, în intervalul amintit, starea sănătății lui Ștefan I se degradase într-o asemenea măsură – dintr-un motiv sau altul – încât nu mai putea să-și exercite autoritatea, motiv pentru care ea fusese preluată de fratele său, Iuga. În mod cert, însă, el a murit în patul său și a fost înmormântat într-unul din mormintele de la Rădăuți, oricum nu în mormântul 79 care i-a fost atribuit de criticii noștri.

14–19. „Databile prin inventar între anii 1350 și 1370 și istoric – datorită decesului lui Bogdan – înainte de 1367, mormintele 66 și 85 din prima biserică de la Rădăuți [...] sunt ca urmare de atribuit voievozilor locali de Rădăuți. Datorită diferenței de vârstă de până în 30 de ani, aceștia fuseseră probabil tată și fiu”¹¹⁰. Observăm că, așa după cum biserica de zid (B2) a fost redată și reatribuită doar prin ipotetica identificare a înhumaților din criptele 82 și 69, bazată pe o relativă asemănare tipologică a acestora, tot astfel *inhumații din mormintele 66 și 85* – amplasate în suprafața primei biserici (B1), cea de lemn –, fără îndoială cele mai vechi, *au fost asociați cu voievozii locali de la Rădăuți*. Pornindu-se de la această *premisă eronată, pe care vom vedea că datele oferite de cercetările arheologice* – în bună măsură eludate de criticii noștri – *nu o îngăduie*, și în absența unor lespezi funerare inscripționate, se trece la formularea unei premise certe – bazată pe relatarea cronicarului polon Jan Dlugosz (1415–1480)¹¹¹ care, sub anul 1359, descrie cearta pentru moștenire izbucnită, la moartea voievodului Ștefan al Moldovei, între fiii săi Ștefan și Petru¹¹² – potrivit căreia înhumatul din mormântul 66 este voievodul Ștefan, decedat înainte de 1359, iar cel din mormântul 85 unul dintre cei doi fii ai săi rivali, Ștefan sau Petru¹¹³. Astfel se identifică „locatarii” din primele două morminte (66 și 85) săpate în biserica de lemn (B1) de la Rădăuți, considerați a fi stăpânii – voievozii locali – ai reședinței feudale rădăuțene. În plus, ni se explică modul în care familia lui Bogdan se înrudise cu voievozii locali (îngropați în mormintele 66 și 85), și anume prin căsătoria Margaretei, fiica lui Bogdan și sora lui Lațcu, cu tânărul voievod rădăuțean din mormântul 85, din care au rezultat Petru și Roman¹¹⁴, cei ce au asigurat succesiunea la tronul Moldovei după moartea lui Lațcu.

20. Odată identificarea înhumaților încheiată, se trece la propunerea următoarei *succesiuni și genealogii voievodale*:

* **Mormântul 66** – *Ștefan*, tatăl lui Petru și al lui Ștefan (cca 1298 – cca 1358);

* **Mormântul 85** – *Ștefan/Petru* (cca 1333/1338 – cca 1363/1368), soțul Margaretei;

* **Mormântul 82** – *Bogdan I* (cca 1317 – cca 1367), tatăl lui Lațcu și al

¹⁰⁹ DRH 1975, p. 10, doc. 8.

¹¹⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

¹¹¹ Gorovei 2014, p. 322. Autorul, referindu-se la acest episod relatat de cronicarul polon, consideră că „valoarea acestui izvor e destul de redusă, fiind un text târziu”.

¹¹² Dlugosz 1711, col. 1122–1124.

¹¹³ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

¹¹⁴ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460–461.

Margaretei;

* **Mormântul 69** – *Lațcu* (cca 1334 – cca 1374), tatăl Anastasiei;

* **Mormântul 81** – *Roman I* (cca 1354 – cca 1394), fiul lui *Ștefan* și al Margaretei;

* **Mormântul 79** – *Ștefan I* (post 1369–1399), fiul lui Roman.

21. „În privința mormântului 72, evident de față bisericească, atribuit Sfântului Leontie, rolul jucat de Ioanichie sub Ștefan al III-lea și apariția – certă – a Episcopiei de Rădăuți sub acesta (1472) pledează mai curând pentru atribuirea mormântului lui Ioanichie”¹¹⁵. În paginile de mai sus, când răspundeam obiecțiunilor de la punctul 3, ofeream argumentele, pe care nu le mai repetăm, care susțin înființarea Episcopiei de la Rădăuți în a doua parte a domniei lui Alexandru cel Bun. Cât privește mormântul 72, acesta nu poate fi atribuit lui Ioanichie, întrucât inventarul arheologic descoperit nu îngăduie acest lucru. Constatarea certă că înhumatul se afla *in situ* și posedă accesorii vestimentare (năsturași globulari) specifice secolelor XIV–XV, la care se adaugă cea potrivit căreia sicriul era acoperit cu o dantelă specifică secolelor XVI–XVII, dovedesc faptul că personajul din mormântul 72 a decedat și a fost așezat în sicriu într-o perioadă mai timpurie, iar depunerea acestuia în groapă s-a produs într-o epocă mult mai târzie. Aceste realități au fost, de altfel, explicate de un manuscris slavon, din secolul al XVI-lea, din care aflăm că „în Episcopie sfântul Leontie făcătorul de minuni zace cu trupul întreg”¹¹⁶. De altfel, atât lespeda, cât și mormântul episcopului Ioanichie se află în pronaos, unde au fost descoperite trei cripte (77, 78 și 90), dintre care una a aparținut acestuia, iar celelalte două doamnelor Anastasia și Stana¹¹⁷.

22–23 * „imposibilitatea identificării defunctului din mormântul 82 cu Costea”. Dacă acest mormânt nu poate fi atribuit lui Costea, vom vedea că, potrivit datelor arheologice, în niciun caz el nu a aparținut lui Bogdan.

** „notăm forțarea – istorică și genetică – realizată prin datarea zidirii noii Biserici în ultimii trei ani de viață ai lui Petru I și atribuirea mormântului 81 acestuia”¹¹⁸. Reamintim și insistăm asupra realității că datarea bisericii a fost făcută exclusiv pe baza datelor arheologice¹¹⁹, iar atribuirea mormântului 81 se poate efectua luând în considerare atât izvoarele arheologice și epigrafice, cât și studiul antropologic, dar făcând abstracție de studiul de paleogenetică, după cum se va putea vedea.

*** Un ultim reproș care ni se aduce este acela potrivit căruia vârsta unora a

¹¹⁵ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

¹¹⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–91, 181–182 și nota 52.

¹¹⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 91.

¹¹⁸ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

¹¹⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68. Termenul de „**forțare istorică**” reprezintă o acuză gravă, care dezvăluie, în mod explicit, neîncrederea arheologului Adrian Ioniță față de acuratețea cercetărilor noastre arheologice și, încă mai grav, față de onestitatea noastră. Cerem cu fermitate, în acest sens, ca autorul să producă probe în sprijinul afirmațiilor sale sau să ofere explicații scrise care să ne convingă de modul nostru greșit de înțelegere a formulării, dacă este vorba de așa ceva.

fost „împinsă” sau a altora „trasă”¹²⁰. Cu privire la vârsta înhumatului din mormântul 82, se poate discuta și chiar o vom face în paginile următoare.

Parcurgând cu atenție suita de observații, noi interpretări și concluzii referitoare la necropola și datarea Bisericii *Sfântul Nicolae* din Rădăuți, existente în noua apariție editorială, observăm că acestea sunt rezultatul unei metodologii complet eronate și a unui exces de fantezie al autorilor, ambele extrem de dăunătoare în cercetarea istorică. În virtutea principiului *audiatur et altera pars* și din respect pentru iubitorii și căutătorii adevărului istoric și nu ai ficțiunilor, ne vedem obligați să reamintim pe scurt, la puțin timp după apariția cărții noastre dedicate monumentului rădăuțean, o parte din rezultatele cercetărilor și interpretărilor noastre, pentru a putea fi cunoscute și cântărite, într-unul și același studiu, opiniile celor două „tabere”.

În demersul nostru, vom folosi atât toate categoriile de izvoare istorice disponibile – arheologice, diplomatice, epigrafice, iconografice –, cât și studiile de antropologie și de paleogenetică. Acesta din urmă a fost efectuat în laboratorul de paleogenetică din cadrul Institutului de Biologie Umană al Universității din Hamburg (Germania) de către profesorul Alexander Rodewald, directorul Departamentului de biologie al amintitei universități, și de dr. Georgeta Cardoș. Metodele folosite în cazul acestui studiu, precum și concluziile sale¹²¹ au fost puse sub semnul întrebării de către biologul Beatrice Kelemen, care a formulat o serie de observații¹²², la care, în mod firesc, ar fi trebuit să răspundă autorii studiului. În absența acestora¹²³ și ca urmare a refuzului unor biologi români în măsură să-mi ofere o consultanță de specialitate (contra cost!), suntem puși în situația de a analiza singuri, la momentul potrivit, obiecțiunile prezentate și de a constata în ce măsură „neîmplinirile” studiului, dacă se poate vorbi de așa ceva, pot afecta sau nu valabilitatea concluziilor sale finale. De asemenea, ne propunem să comparăm datele istorice certe cu fiecare din concluziile oferite de studiul de paleogenetică pentru a vedea dacă acestea din urmă sunt atestate sau nu de cele dintâi. În acest mod, într-un final, ne vom putea pronunța, fără a fi biologi, în legătură cu corectitudinea studiului de paleogenetică și utilitatea lui în stabilirea genealogiei primilor domnitori ai Moldovei.

¹²⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

¹²¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 121–168.

¹²² Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 452–454. Una dintre observații este ridicolă. Cităm: „așa cum a fost prezentat (p. 167), laboratorul ridică probleme care se văd *cu ochiul liber*: 1. Lipsa echipamentului de protecție adecvat; 2. Prezența a două persoane în laborator în timpul procesării probelor”. Autoarea nu remarcă faptul că fotografia are drept scop de a prezenta pe autorii studiului și nicidecum laboratorul și procesarea probelor, care s-a desfășurat în alt spațiu, așa după cum se precizează în lucrarea noastră (vezi Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 142–143).

¹²³ Din păcate, în luna iulie a anului 2017, Alexander Rodewald a plecat dintre noi. La rândul său, d-na Georgeta Cardoș și-a schimbat locul de muncă și coordonatele, astfel încât nu am mai reușit să o contactăm.

Vom începe prin a reaminti că investigația arheologică, prilejuită de lucrările de restaurare organizate de Direcția Patrimoniului Cultural Național, au început în vara anului 1974 și au constat dintr-un număr de 16 secțiuni (S1–S16) amplasate pe laturile de nord, vest și sud ale bisericii¹²⁴. În toamna anului următor și în primăvara anului 1976, a fost cercetat interiorul bisericii printr-un număr de 15 secțiuni și casete (SI–SXV) amplasate în suprafețele altarului, naosului și, doar parțial¹²⁵, în cele ale pronaosului și pridvorului (fig. 1)¹²⁶. În vara anului 1976 cercetările au fost extinse pe laturile de nord și de vest ale bisericii (S17–S22), iar în ultimul an nu s-a efectuat decât o secțiune (S23), la sud-vest de biserică.

Anul 1992 este cel în care s-a luat hotărârea reînființării unui așezământ monahal la Rădăuți, iar în acest scop a fost ridicat, la vest de biserică, un corp de chilii cu arhondaric, clădiri cu caracter gospodăresc și o nouă biserică. Din păcate, deși aceste lucrări au afectat o întinsă suprafață de pe latura de vest a bisericii, ele nu au fost precedate de o cercetare arheologică sistematică, astfel încât am fost privați de o serie de informații extrem de prețioase referitoare la amploarea ansamblului inițial voievodal.

Încă din prima campanie de săpături (1974), am obținut informații extrem de importante, care ne-au permis atât datarea bisericii în mod diferit față de cea vehiculată de tradiție și acceptată de istoriografia română, cât și faptul că ea suprapune o necropolă mai veche. În secțiunile săpate în jurul bisericii a fost interceptat nivelul de construcție, reprezentat de o crustă compactă de mortar, care conține spărtură de piatră și fragmente de cărămidă¹²⁷. Grosimea acestui nivel se subțiază pe măsură ce ne îndepărtăm de biserică, dar, chiar și în secțiunile de pe latura sa de vest, într-un strat de argilă galbenă, s-a putut constata atât existența unor mici fragmente din amintitele materiale de construcție, cât și a unor fragmente ceramice specifice ultimului sfert al secolului al XIV-lea¹²⁸. În S15, în nivelul de construcție al bisericii de zid, la o distanță de 0,75 m față de soclul acesteia, deci în condiții stratigrafice perfect asigurate, a fost descoperit un gros bătut din bronz și argintat, emis în vremea lui Petru I, la o dată ulterioară anului 1386¹²⁹. Din necropola mai veche, identificată în exteriorul bisericii, au fost cercetate, parțial sau integral, 18 gropi de morminte. Dintre acestea, opt au fost secționare, în mai mică sau în mai mare măsură, de fundațiile zidurilor bisericii, iar celelalte zece erau suprapuse de nivelul de construcție al edificiului și nu conțineau în umplutura lor pigmenți de

¹²⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 26 și pl. I.

¹²⁵ Cercetările din interiorul bisericii au fost întrerupte la solicitarea Înalțului ierarh al MMS, fără ca instituția organizatoare să ne ofere susținere în dorința noastră de a le duce la bun sfârșit.

¹²⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 26 și pl. III.

¹²⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 61 și pl. VII, X–XII.

¹²⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 61 și pl. XV.

¹²⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 61, 95, 104 și 470, fig. 44/2. Precizările cronologice, referitoare la emisiunile monetare ale Moldovei din secolele XIV–XV, se datorează activității din ultimii ani a colegilor din cadrul Secției de numismatică a MNIR.

mortar și cărămidă¹³⁰. Aceste realități arheologice ne-au arătat, chiar din această primă campanie de cercetări, că biserica de zid (denumită B2) a fost ridicată de Petru I, în ultimii săi ani de domnie, peste o necropolă organizată în jurul unei biserici de lemn (denumită B1). Cercetările din anii următori (1976–1977) au confirmat această cronologie prin descoperirea altor piese cu valoare de cronologie absolută. Astfel, în S17, într-un strat de argilă galbenă cu pigmenți de mortar, fragmente de piatră și cărămidă, precum și cu ceramică specifică ultimului sfert al secolului al XIV-lea, s-a descoperit un gros de argint, emis în vremea lui Petru I, între anii 1380–1383¹³¹. Ultima monedă, descoperită în S23, pe nivelul de funcționare a două locuințe temporare de suprafață și a unei vetre, folosite de constructorii bisericii, a fost descoperit un gros de bronz argintat emis tot în vremea lui Petru I, la o dată ulterioară anului 1386¹³². Pe baza materialului ceramic specific ultimului sfert al secolului al XIV-lea și, în mod special, a celor trei monede de tipul groșilor, descoperite în contexte stratigrafice perfect asigurate, **datarea bisericii de zid (B2) trebuie făcută în intervalul de timp cuprins între anii 1387–1391, iar actul ctitoricesc nu poate fi atribuit decât lui Petru I**¹³³. Se pune capăt, astfel, atât unei încadrări cronologice, cât și unei atribuirii eronate a actului ctitoricesc de la Rădăuți, care dăinuie de mai bine de un secol în istoriografia noastră și care încearcă să-și facă loc din nou, chiar dacă în mod diferit, în ultima vreme.

În toamna anului 1975, am avut privilegiul să putem cerceta integral altarul și naosul bisericii, iar în cursul unei scurte perioade din luna mai a anului următor, am reușit să investigăm, doar parțial, pronaosul și pridvorul. Cu acest prilej s-au confirmat acele observații din anul anterior care ne permiteau să anticipăm faptul că biserica ridicată de Petru I a dezafectat un lăcaș de cult mai vechi, suprapunând atât vestigiile sale, cât și o parte din necropola organizată în jurul său. Un strat de argilă, rezultat din săparea șanțurilor de fundație, precum și un nivel consistent de mortar, spărtură de cărămidă și piatră, suprapuneau atât dovezile materiale ale existenței unui mai vechi lăcaș de cult, lucrat exclusiv din lemn, cât și un număr de 20 de morminte, dintre care trei (66, 82 și 85) au fost amplasate în interiorul primei biserici (B1), iar 17 se aflau la exteriorul său¹³⁴. Acestea din urmă vin să se adauge celor 18 gropi de morminte descoperite în exteriorul bisericii de zid (B2) și atribuite tot bisericii de lemn (B1). Primele două morminte (66 și 85), în ordine cronologică, sunt reprezentate de gropi simple, iar ultimul (82) este o criptă din zidărie. Deși starea de conservare a tălpiilor de stejar utilizate era precară, s-a putut stabili că primul edificiu de cult era alcătuit dintr-o navă de plan pătrat (5 × 5 m la interior) și un altar rectangular (cu lățimea de 3,20 m și lungimea de 2,40 m), decroșat simetric în planul

¹³⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 43, pl. I și II.

¹³¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 43, 94, 104 și 470, fig. 44/1.

¹³² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 62, 95, 96, 105 și 470, fig. 44/3.

¹³³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68.

¹³⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 42–43, pl. II–VI.

tâmplei¹³⁵. Nivelul său interior a fost amenajat printr-o dușumea din scânduri de brad, așezată pe grinzișoare de lemn¹³⁶.

Din analiza planului și a profilelor de săpătură reiese în chipul cel mai limpede cu putință faptul că, după demontarea structurii primei biserici, cu excepția tălpilor și a grinzișoarelor de lemn care au rămas îngropate, amplasarea noului lăcaș de cult s-a făcut, așa după cum am mai explicat în paginile de mai sus (la punctele 6 și 10 ale obiecțiunilor), conform unor *tradiții*¹³⁷, dar și a unor *condiții cerute de ctitor* și respectate de constructor, care prevedeau:

1. înscrierea integrală a limitelor vechiului altar în aria celui nou;
2. suprapunerea integrală a suprafeței ocupate anterior de nava lăcașului de lemn de către naosul noii biserici de zid;
3. protejarea mormintelor aflate în naosul primei biserici;
4. cruțarea unui spațiu, între latura de nord a naosului noii biserici și cripta 82 din colțul de nord-vest al fostei nave a bisericii de lemn, destinat să primească mormântul ctitorului, din motive pe care le-am mai formulat în paginile de mai sus și asupra cărora vom mai reveni atunci când vom proceda la identificarea înhumatului din mormântul 81.

Condițiile amintite mai sus au fost respectate în totalitatea lor, iar amplasamentul ales a reprezentat singura soluție în măsură să răspundă exigențelor amintite. Orice alt amplasament ar fi afectat și ar fi făcut imposibilă îndeplinirea tuturor exigențelor amintite.

În naosul noii biserici au fost amplasate șase morminte, dintre care unul (72) este reprezentat de o groapă simplă¹³⁸, iar celelalte cinci (69, 79, 81, 83 și 84) de cripte zidite din piatră sau cărămidă¹³⁹. O primă constatare se referă la faptul că niciunul dintre mormintele amplasate în naosurile celor două lăcașuri de cult nu se intersectează și nici nu se deranjează în vreun fel, fapt care constituie o primă dovadă că, la data când Ștefan cel Mare a dispus realizarea și amplasarea unor lespezi funerare, se cunoștea amplasamentul mormintelor. Această constatare presupune existența unor sisteme precise de marcarea a acestora. Și ele au existat. Atunci când descriam mormintele, arătam că unele dintre ele (69, 79, 81 și 83) prezintă, la partea lor superioară, soluții constructive menite să susțină lespezi funerare, amplasate astfel încât fața lor să se afle la o cotă de nivel identică cu cea a pardoselii de piatră, pentru a nu împiedica desfășurarea slujbelor și, în general, circulația în suprafața

¹³⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 42 și pl. III.

¹³⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 43, 449, fig. 23/1 și pl. III.

¹³⁷ Atât din cercetările personale, cât și din cele ale colegilor noștri, s-a putut constata că, atunci când intervine o succesiune nemijlocită de două sau mai multe lăcașuri de cult, în aceeași suprafață, cu foarte rare excepții (una fiind succesiunea celor două biserici de la Curtea de Argeș unde, totuși, limita de vest a altarului bisericii Argeș II suprapune – credem noi – intenționat latura de est a altarului bisericii Argeș I), se respectă regula sacră a suprapunerii altarelor, cea mai sfântă și importantă parte a unei biserici, echivalentă cu „Sfânta Sfintelor” din Templul evreiesc al Vechiului Testament.

¹³⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–90, 455, fig. 29 și pl. III.

¹³⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 84–90, p. 450–454, fig. 24–28 și pl. III.

naosului. Celelalte morminte trebuie să fi fost și ele marcate prin țesături sau contururi incizate în pardoseala de piatră. Iar uzura acestor prime lespezi și marcaje funerare, datorată amplasării lor la nivelul pardoselii, credem că a constituit și ea una dintre cauzele care au impus înlocuirea lor în vremea lui Ștefan cel Mare¹⁴⁰.

Existența necropolei domnești de la Rădăuți este menționată de câteva izvoare diplomatice din vremea lui Alexandru cel Bun și a lui Ștefan cel Mare, voievozi care acordă daniile bisericii devenite lăcaș de cult al unui așezământ monahal (ante 6 iulie 1413), „unde sunt îngropați moșii noștrii”¹⁴¹. Mai apoi, nou creată Episcopie (post 1420) primește drept de judecată (30 august 1479), care i se reconfirmă (23 august 1481), asupra oamenilor din satele Rădăuți și Coțmani „pentru pomenirea sfântărilor noștrii înaintași și părinți”¹⁴². În sfârșit, la 15 martie 1490, aceleiași Episcopii „unde zac sfântărilor înaintași și străbuni ai noștrii” i se întăresc 50 de biserici „date de bunicul nostru Alexandru Voievod”¹⁴³.

Grija aparte manifestată de Ștefan cel Mare față de lăcașul Episcopiei de la Rădăuți, care adăpostea mormintele străbunilor săi, s-a manifestat nu numai prin daniile oferite acesteia, ci și prin alte tipuri de lucrări, realizate în secvențe distincte, după cum urmează: înlocuirea lespezilor funerare (1479–1480)¹⁴⁴; modificări ale aspectului interior și exterior, constând din înlocuirea ancadramentelor de uși și de ferestre, adăugarea la partea superioară a zidurilor a unui registru de ocnite și înlocuirea acoperișului (1496–1497)¹⁴⁵; și, în sfârșit, împodobirea interiorului bisericii cu o nouă podoabă parietală (1497–1498)¹⁴⁶, care vine să o înlocuiască pe cea realizată în vremea lui Alexandru cel Bun¹⁴⁷.

În suprafața naosului au fost amplasate cel puțin șapte lespezi funerare, dintre care șase, aflate în poziție primară, se află pe soclurile lor, iar cea de-a șaptea „zace” la nivelul pardoselii, lipsită de soclu, în poziție secundară, alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest al încăperii amintite. Toate au fost decorate și prevăzute cu inscripții, inclusiv cea care se află în poziție secundară și care mai păstrează slabe urme din decor și fragmente de litere șterse, citite în 1890, când se păstrau ceva mai bine, de viitorul episcop de Argeș, Gerasim Timuș¹⁴⁸. Potrivit inscripțiilor lizibile, dăltuirea lor s-a realizat, în intervalul cuprins între 15 decembrie 1479 și 20 mai 1480, în memoria lui Bogdan I, Lațcu, Ștefan I, Roman I, a jupanului Bogdan – frate a lui Alexandru cel Bun – precum și a altui jupan Bogdan – ultimul fiu al aceluiași domnitor, ordinea în care aceștia au fost menționați fiind una și aceeași cu cea în care ele au fost amplasate de-a lungul laturilor de sud și de nord ale naosului. În absența

¹⁴⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 175–177.

¹⁴¹ DRH 1975, p. 50.

¹⁴² DRH 1976, p. 335 și 364.

¹⁴³ DRH 1980, p. 137.

¹⁴⁴ *Repertoriul* 1958, p. 249–256 și 262–263.

¹⁴⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 288–290.

¹⁴⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 453.

¹⁴⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 316–317.

¹⁴⁸ Timuș 1890, p. 557.

acestor lespezi – izvoare epigrafice de necontestat –, dar și a unor cercetări arheologice sistematice, de care Biserica Domnească de la Curtea de Argeș nu a avut parte, întrucât au fost efectuate într-un moment nepotrivit, nici identificarea personajelor înhumate în Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuți și nici datarea corectă a acestora nu ar fi fost posibile. Opinii pe marginea concluziilor rezultate din cercetările interdisciplinare efectuate la Rădăuți, în momentul cel mai prielnic, și anume acela al lucrărilor de restaurare, poate formula oricine în virtutea libertății de exprimare, dar atunci când sunt așternute pe hârtie și apar sub semnătura unor reprezentanți ai mediului academic, ele îi obligă pe autori să respecte standardele instituției onorabile pe care o reprezintă.

Din punctul de vedere strict al metodologiei de cercetare, vom începe acțiunea de **identificare a înhumațiilor** utilizând, într-o primă etapă, doar o parte din câștigurile obținute în urma unor cercetări arheologice extrem de riguroase și obiective, și anume: observațiile de ordin stratigrafic și *datarea bisericii de zid cu ajutorul materialului numismatic*, descoperit de noi înșine¹⁴⁹, care oferă o *cronologie absolută* (altfel spus un *terminus post quem* pentru cine este mai puțin familiarizat cu termenii folosiți în arheologie). Acestea două au dovedit, dovedesc și vor dovedi întotdeauna – fără ca cineva să aibă dreptul să se îndoiască de autenticitatea lor și să le elimine din rândul izvoarelor arheologice certe, în absența unor probe de necontestat – că biserica de zid a fost ridicată de Petru I la sfârșitul domniei sale și a suprapus nemijlocit, prin dezafectare, vestigiile unui lăcaș de cult de lemn, care adăpostea în suprafața navei sale mormintele 66, 85 și 82 (fig. 1). Din aceste două constatări rezultă concluziile, logice și deosebit de prețioase, potrivit cărora: mormintele primilor doi domnitori ai Moldovei, Bogdan I și Lațcu, au fost săpate și adăpostite în prima biserică (B1), cea de lemn, și trebuie căutate, deci, în limitele ocupate odinioară de nava acesteia, iar cele ale următorilor domnitori, inclusiv cel al ctitorului și cele ale unor membri ai familiei domnești au fost amplasate în naosul celei de-a doua biserici (B2), cea de zid, și trebuie identificate în suprafața acestei încăperi.

În vederea identificării mormintelor lui Bogdan și Lațcu, precizat fiind faptul că ele sunt două dintre cele trei (66, 85 sau 82) aflate în nava (fig. 1) primei biserici (B1), vom face apel și la prețioasele informații oferite de studiul de antropologie. Acesta a stabilit că înhumatul din mormântul 66 a decedat la cca 60 de ani, cel din mormântul 85 la cca 30 de ani, iar cel din mormântul 82 la o vârstă medie de 50 de ani¹⁵⁰. Dintre aceștia, doar înhumatul de 60 de ani din mormântul 66 poate fi identificat cu Bogdan (decedat în 1367)¹⁵¹, cel care, într-un document din 1343 –

---

¹⁴⁹ Atragem atenția lui Adrian Ioniță că, fără nicio excepție, cercetările noastre arheologice s-au desfășurat numai în prezența și cu participarea noastră nemijlocită. Dacă pe parcursul activității sale a întâlnit sau a primit informații despre obiceiul unor arheologi de a conduce – chiar și numai ocazional – șantiere prin corespondență, îl informăm că această practică nu a făcut niciodată parte din viața noastră profesională.

¹⁵⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 112, 118–119.

¹⁵¹ Gorovei 1973b, p. 115.

deci la data când avea cca 36 de ani, fiind în plină maturitate – este menționat și putea fi „*quondam woyvoda de Maramarosio*”¹⁵². Rezultă, deci, că **în mormântul 66**, reprezentat de o groapă simplă, **a fost depus**, într-un sicriu de lemn, **primul domnitor al Moldovei, Bogdan I**. El deținea pe inelarul mâinii drepte un inel de aur, reprezentat de o verigă circulară în secțiune, de care era sudată o montură de formă tubulară care prindea în *cabochon* o turcoază¹⁵³.

La rândul său, **înhumatul din mormântul 85**, decedat la cca 30 de ani și depus, în anul 1375, tot într-o groapă simplă (fig. 1), alăturată de cea a mormântului 66¹⁵⁴, **nu poate fi identificat decât cu Lațcu**. El a fost îmbrăcat într-o luxoasă tunică, lucrată din mătase broșată și împodobită cu o prețioasă garnitură de nasturi, iar pe inelarul mâinii stângi i-a fost pus un inel masiv din aur¹⁵⁵, a cărui inscripție incizată pe montură ne-a prilejuit interpretări bine chibzuite, care țin de istoria artei¹⁵⁶, dar și de ordin istoric¹⁵⁷, pe care ni le menținem și asupra cărora nu vom mai reveni.

Aceste prime două identificări riguroase ale înhumaților din necropola Bisericii Sfântul Nicolae de la Rădăuți, care nu vor putea fi contestate niciodată și de niciunul dintre arheologii realmente profesioniști și de bună credință, **anulează întreaga construcție fantezistă propusă de autorii recente apariții editoriale pe marginea necropolei princiare de la Rădăuți**. Totodată, însă, ele au darul să ateste acuratețea și corectitudinea studiului ADN care, din analiza (probelor recoltate din *dinți*) markerilor microsatețiți situați pe cromozomul Y (DYS392 și DHS393), a putut constata existența unei strânse legături pe linie masculină între înhumații din mormintele 66 și 85, cei doi având aceeași alelă 11 a markerului microsatețit DHS392. La rândul său, analiza markerului de ADN nuclear – microsatețitul VWA31A –, localizat pe cromozomii somatici moșteniți de la ambii părinți, a îngăduit stabilirea unei filiații potrivit principiilor de bază valabile în testele de paternitate, care arată că fiecare copil moștenește o pereche de alele, prezente la un locus, câte una de la fiecare părinte. Or, înhumatul din mormântul 66 are alelele 14 și 18, iar cel din mormântul 85 alelele 16 și 18 ale microsatețitului VWA31A, fapt care confirmă legătura *per masculos* între cei doi înhumați, prin alela comună 18, care a fost moștenită de personajul cel mai tânăr din mormântul 85, în calitate de fiu, de la cel mai în vârstă din mormântul 66, în calitate de tată¹⁵⁸.

În condițiile în care patru categorii de *izvoare* – epigrafice, arheologice, studiul de antropologie și cel de paleogenetică –, *apărute la date diferite, independent unul față de altul și datorate unor autori diferiți, se completează și se atestă reciproc*,

¹⁵² Mihály de Apșa 1900, p. 16.

¹⁵³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 47–49, 448, fig. 22/1 și 460, fig. 34/1.

¹⁵⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 448, fig. 22/2 și pl. III.

¹⁵⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 49–56, 461, fig. 35/1–2, 462, fig. 36/1–2, 463, fig. 37/ 2, 4–5.

¹⁵⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 217–232.

¹⁵⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 233–240.

¹⁵⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 165–166 și 179.

conducând la aceleași concluzii, avem ferma convingere că fiecare este autentic și permit prin asamblarea lor corectă dezvoltarea adevărului. Această realitate trebuie să dea de gândit doamnei Beatrice Kelemen, care – deși suntem siguri că nu a parcurs decât studiul de paleogenetică și nu cunoaște restul și nici problematica lucrării noastre – trebuie să ne explice cum este posibil ca autorii acestui studiu – contestat de domnia sa cu argumente subțiri de genul: „concluzie neplauzibilă”, „este foarte puțin probabil”, „nu sunt, cel mai probabil”, „afirmații eronate” (fără să fie amintite!), „orice fel de concluzii nu merită discutate” –, în condițiile în care nu au respectat metodologia și normele de cercetare, să ajungă la concluzii similare cu cele oferite de celelalte categorii de izvoare. Oare în domeniul dumneavoastră de activitate acționează hazardul de care unii colegi pot beneficia din plin?

Am putea să ne oprim aici cu pledoaria noastră, pentru a nu abuza de spațiul pus la dispoziție, cu bunăvoință și eleganță, de redacția revistei de specialitate, dar nu o putem face atât din respect pentru cititorul avizat, cât și pentru colaboratorii care au ostenit cu un real profesionalism, alături de noi, în descifrarea trecutului istoric al celui mai vechi monument păstrat și a celui mai important pentru istoria genezei statale de la răsărit de Carpați.

Înhumatul din mormântul 82, cel de-al treilea și ultimul, a fost depus într-o criptă, amplasată în colțul de nord-vest al navei primei biserici (fig. 1) și protejată de constructorii bisericii de zid, care au micșorat volumul fundației stâlpului – a cărui talpă urmărește traseul bolții criptei și se alipește de latura de sud a acesteia – de nord-est al naosului¹⁵⁹. Studiul de antropologie a stabilit că scheletul a aparținut unui bărbat adult decedat la o vârstă medie de 50 de ani (limite 35–65 ani)¹⁶⁰. În lucrarea noastră, atunci când am propus identificarea lui, am făcut apel și la o serie de izvoare scrise, care ne sugerau posibilitatea implicării sale în anumite evenimente istorice¹⁶¹ relatate de acestea. Acesta este motivul pentru care am fost tentați, din considerente de ordin istoric, să apreciem că decesul său s-a produs spre sfârșitul intervalului stabilit de studiul antropologic, adică la 60 de ani¹⁶², și nu la o vârstă medie de 50 de ani, așa după cum au propus antropologii. Înțelegem să ne asumăm în exclusivitate această eroare regretabilă. În timpul celor șapte ani scurși de la finalizarea manuscrisului cărții noastre, am continuat să medităm asupra celor scrise despre acest înhumat și am simțit nevoia să *revizuim unele dintre opiniile exprimate despre rolul istoric al acestui personaj*, dar nu și despre identitatea sa. Și vom folosi acest prilej.

Vom porni discuția de la *concluzia studiului antropologic, care stabilește vârsta de 50 de ani la care a decedat bărbatul din acest mormânt*. Inventarul funerar constă din 13 năsturași de argint aurit, dantele și benzi din fir de argint aurit, fragmente de mătase broșată, numeroase perle de dimensiuni foarte mici și șase aplice discoidale

¹⁵⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 449, fig. 23/1–3, pl. III și VI.

¹⁶⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 117–118.

¹⁶¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 253–274.

¹⁶² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 57, 205, 256.

lucrate tot din argint aurit¹⁶³. Toate acestea au probat existența unui costum cavaleresc, alcătuit dintr-o cămașă închisă cu nasturi, o tunică de tip *pourpoint* și o cingătoare subțire de care erau prinse cele șase aplice¹⁶⁴. Aplicele conțineau două reprezentări heraldice, fiecare pe câte trei dintre ele. Cea dintâi redă imaginea unui cap de lup reprezentat privind (*regardant*) din profil spre dreapta, cu botul ascuțit și limba scoasă, cu urechile ascuțite și gâtul gros. A doua reprezentare este cea a unui model arhaic de cască (coif de tip *heaume*), redată pe trei sferturi, de formă tronconică, terminată la partea superioară printr-o calotă ușor aplatizată și prelungită la spate printr-o apărătoare de ceafă, arcuită și evazată pe linia gâtului. În față dispune de o vizieră fixă. Pe coif, ca *cimier*, o pereche de coarne cu vârfurile recurbate, în formă de liră, este redată din față. Reprezentările libere – precum capul de lup – armoriolate de pe aceste aplice reprezintă *transpunerea elementelor unei steme pe accesoriile vestimentare ale unei tunici cavaleresti, care se înscrie într-un fenomen mai larg, întâlnit în mod frecvent în vestul și centrul Europei în secolele XIII–XIV*¹⁶⁵. În funcție de și respectând principiile generale ale științei heraldice, am reconstituit aspectul stemei cavalerului din mormântul 82 după cum urmează: un scut antic (*écu ancien*) plin, fără partițiuni, înclinat spre dreapta sa și timbrat pe colțul stâng de un coif de tip *heaume*, împodobit cu două coarne recurbate în formă de liră¹⁶⁶.

Ținând cont atât de prezența înhumatului din mormântul 82 în prima biserică rădăuțeană, de prețiosul costum cavaleresc pe care îl purta, cât și de elementele emblematice aflate pe acesta – complet diferite de cele ale lui Bogdan I, care au intrat în componența stemei Moldovei – și, nu în ultimul rând, de poziția criptei sale atât în suita cronologică a celor două lăcașuri de cult, cât și în succesiunea mormintelor, al său fiind plasat între cel al lui Lațcu (mormântul 85) și cel al ctitorului bisericii de zid (mormântul 81), poziție similară cu cea a unei „enigmatice figuri a vremii descălecătorilor și succesorilor lor imediați”¹⁶⁷, menționată în *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*¹⁶⁸ – izvor a cărui veridicitate nu poate fi contestată – și situată, de asemenea între Lațcu și Petru I, putem proceda la **identificarea personajului înhumat în mormântul 82 cu voievodul Costea**, stăpânul reședinței feudale de la Rădăuți¹⁶⁹, al cărui „dosar” am considerat necesar să îl redeschidem și să-l reanalizăm¹⁷⁰. Acesta este voievodul local, soțul Margaretei, tatăl domnilor Petru I și Roman I, cel care îl va adăposti, atât în timpul vieții, cât și după moarte, în reședința sa rădăuțeană pe socrul său, Bogdan, și îl va susține în actul de întemeiere a Moldovei. Aici, la Rădăuți, a fost centrul de comandă al lui Bogdan în timpul luptelor purtate pentru

¹⁶³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 57, 464, fig. 38/1, 465, fig. 39/1–6.

¹⁶⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 57–58.

¹⁶⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 59, 242, 245 și 464, fig. 38/1–2.

¹⁶⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 248–249, 464, fig. 38/2–3.

¹⁶⁷ Papacostea 1973, p. 43.

¹⁶⁸ Bogdan 1941, p. 50.

¹⁶⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 188.

¹⁷⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 253–274.

eliminarea reprezentanților regalității maghiare și tot aici s-a aflat și prima reședință domnească a Moldovei. Încercând să reconstituim parcursul istoric al voievodului Costea, în mai vechea noastră interpretare am mers prea departe, întrucât, după cum am arătat mai sus, i-am supraestimat vârsta de deces¹⁷¹. Acceptând, însă, concluzia realistă a antropologilor, care estimează vârsta decesului său la 50 de ani, atunci și *anul în care putem presupune că el a decedat trebuie modificat*. Când am calculat anul său de naștere, am pornit de la data morții (1391) primului său fiu, Petru I, și de la estimarea decesului acestuia din urmă la cca 43 de ani. Pornind de la această premisă, am estimat că Petru I s-a născut în jurul anului 1348. Luând în considerare această dată, am apreciat că voievodul Costea a văzut lumina zilei cu circa 20 de ani mai devreme¹⁷², deci în jurul anului 1328. În condițiile în care toate aceste calcule nu comportă o marjă mare de eroare, atunci *Costea a închis ochii în jurul anului 1378 și nu mai târziu*. Dacă lucrurile se prezintă astfel, și par să fie mai aproape de realitate decât estimările noastre mai vechi, atunci ginerele lui, Bogdan, nu putea fi martor și nici să se implice în viața politică a noii creații statale decât până în 1378.

Deși nu ni s-au păstrat acte de cancelarie din vremea domniilor lui Bogdan și Lațcu, putem presupune că el a ocupat o poziție de primă mărime în sfatul domnesc al acestora în virtutea meritelor sale în actul de întemeiere a Moldovei și a statutului său în cadrul familiei¹⁷³. De asemenea, o poziție nu mai puțin importantă trebuie să-i fi acordat fiul său Petru I (1375–1391) din momentul în care acesta urcă pe tron. De altfel, adversitatea moldo-lituaniană, considerată de noi a fi avut la bază implicarea lui Petru I în destinul politic al teritoriului din sud-estul Moldovei, care a avut drept urmare organizarea de către lituanieni, înainte de 25 decembrie 1377, a unei expediții în Moldova în care vor fi învinși, este cea care ne sugerează că, la începutul toamnei acestui an, Petru I ajunsese în stăpânirea „țării valahe” din sud-estul Moldovei – prin „trădarea neașteptată” a voievodului Giurgiu, chiar de către supușii săi –, iar pe tronul acesteia, în calitate de domn sau asociat la domnie, a fost pus tatăl său, voievodul Costea¹⁷⁴. Aceasta este singura explicație plauzibilă a prezenței sale în *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița* – izvor istoric de necontestat, dar puțin înțeles – întocmit la comanda nepotului său, Alexandru, care, cunoscând exact poziția deținută de bunicul său în ultima perioadă a vieții sale, îl poziționează acolo unde îi este locul, și anume în suita *binecinstitorilor și dreptcredincioșilor Domni ai Țării Moldovlahiei*¹⁷⁵. Domnia sa, chiar și de scurtă durată din cauza decesului său în 1378, este confirmată și de titulatura domnească adoptată de fiul său, Roman I, în actul de închinare, din

¹⁷¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 205–206.

¹⁷² Căsătoriile precoce nu erau neobișnuite în lumea feudalilor apuseni, unde majoratul feudal era fixat în general la vârsta de 14–15 ani. Acesta este „obiceiul pământului” și în Moldova, unde întâlnim cazul lui Iliăș, fiul lui Alexandru cel Bun, care se căsătorește la 23 octombrie 1425, adică la vârsta de 16 ani (Vărtosu 1960, p. 223–225).

¹⁷³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 263.

¹⁷⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 270.

¹⁷⁵ Bogdan 1941, p. 86.

5 ianuarie 1393¹⁷⁶, față de regele Poloniei Vladislav Jagiello, în care domnitorul Moldovei se autointitulează „voievod moldovean și moștenitor al întregii țări valahe”¹⁷⁷. Dacă Șerban Papacostea a insistat asupra formulării de „țară valahă”, considerând că este vorba de o altă formațiune teritorial-politică românească – „țara lui Costea voievod” – așezată la miazăzi de stăpânirea lui Petru I, care va ajunge să fie alipită la Moldova în vremea lui Roman I¹⁷⁸, noi ne-am aplecat asupra aceleia de „moștenitor”, din care am tras concluzia că tatăl său a stăpânit o „ țară valahă”, alta decât Moldova, pe care Roman a moștenit-o la moartea acestuia¹⁷⁹. Această interpretare ne-o menținem corectând – în funcție de modificarea anului de deces a lui Costea – doar *data la care intervine moștenirea*. Considerăm că este vorba de anul 1378, și nu 1387, din motivele pe care le-am explicat cu câteva rânduri mai sus. Deci, în intervalul cuprins între anii 1378–1391, Roman este domn al „țării valahe”. Din această poziție, el participă la împrumutul solicitat lui Petru I de Vladislav Jagiello care, la 27 ianuarie 1388, confirmă „că pan Petru voevod al Moldovei [...] ne-a împrumutat [...] iar noi îi făgăduim, pe credința noastră, și fratelui său, Roman [...] să le întorcem deplin aceste [...] ruble peste trei ani”¹⁸⁰. Pentru noi este clar că Roman a participat și el la acest împrumut, din moment ce este amintit în document, cu bani luați dintr-o altă visterie care la acea dată nu putea fi decât cea a „Țării Valahe”.

Cât privește identificarea personajului Constantin, menționat în vara anului 1386 în registrul de socoteli al *Massariei*, cu voievodul Costea din Pomelnicul Mănăstirii Bistrița¹⁸¹ și din mormântul 82 de la Rădăuți¹⁸², aceasta nu mai poate fi susținută întrucât am stabilit că la această dată Costea nu mai era în viață de multă vreme. Personal, ne raliem ipotezei potrivit căreia Constantin putea fi „un demnitar din subordinea lui Petru Mușat”¹⁸³.

În lumina celor arătate mai sus, reținem faptul că voievodul Costea a fost unul dintre cei mai importanți actori ai scenei politice românești de la răsărit de Carpați, care a jucat un rol de primă mărime în epoca constituirii statului moldovenesc.

La rândul său, din analiza (probelor recoltate din *dinți*) markerilor microsatețiți situați pe cromozomul Y, s-a putut constata că înhumatul din mormântul 82, Costea, prezintă alela 13 corespunzătoare markerilor DYS392 și DYS393¹⁸⁴ și, în mod nu întâmplător, nu se înrudește per masculos cu ceilalți doi înhumați, identificați cu Bogdan și Lațcu, – ce prezintă alela 11, corespunzătoare acelorași markeri – din suprafața bisericii de lemn. Această analiză confirmă

¹⁷⁶ Costăchescu 1932, p. 607.

¹⁷⁷ Papacostea 1973, p. 47.

¹⁷⁸ Papacostea 1973, p. 47 și 58.

¹⁷⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 271.

¹⁸⁰ Costăchescu 1932, p. 605–606.

¹⁸¹ Papacostea 1973, p. 44–45.

¹⁸² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 272–273.

¹⁸³ Spinei 1982, p. 329.

¹⁸⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 165.

originea locală a personajului din mormântul 82. Oare și această precizare să fie întâmplătoare și inexactă, doamnă Beatrice Kelemen?

Trecând la **identificarea mormintelor amplasate în naosul bisericii de zid (B2)**, constatăm că ele sunt în număr de șase (69, 72, 79, 81, 83 și 84). Unul dintre acestea a fost săpat la o dată ulterioară amplasării lespezilor de mormânt de către Ștefan cel Mare, așa după cum ne indică inventarul său funerar.

Este vorba de **mormântul 72**, alipit de jumătatea sudică a laturii de vest a naosului, chiar sub tabloul votiv. Înhumatul, un bărbat adult, a fost depus într-un sicriu, care a fost așezat într-o groapă simplă¹⁸⁵. Inventarul său funerar, constând din doi năsturași globulari din argint aurit¹⁸⁶, specifici secolelor XIV–XV, și dintr-un acoperământ de sicriu, confecționat din mătase și bordat de o lizieră de dantelă specifică secolelor XVI–XVII¹⁸⁷, împreună cu informațiile oferite atât de un manuscris slavon din secolul al XVI-lea, cât și de tradiție, ne-au permis să atribuim acest mormânt celui dintâi episcop de Rădăuți, pe numele său Leontie sau Lavrentie, ale cărui moaște au stat, din a doua jumătate a secolului al XV-lea până în prima jumătate a secolului al XVII-lea, sub tabloul votiv, după care, pentru a fi ferite de profanare, au fost îngropate în același loc¹⁸⁸.

Celorlalte cinci morminte (69, 79, 81, 83 și 84), reprezentate de cripte, lucrate din piatră sau cărămizi legate cu mortar, amplasate în jumătatea de nord a suprafeței naosului (fig. 1), le corespund tot atâtea lespezi funerare, cu precizarea că una dintre acestea, cea alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest, aflată în poziție secundară, a devenit ilizibilă. Doi dintre înhumați au putut fi identificați cu ușurință pe baza datelor puse la dispoziție de expertiza antropologică și, bineînțeles, de informațiile oferite de lespezile funerare, ca și de izvoarele diplomatice.

Primul dintre aceștia, **jupanul Bogdan, fratele uterin al lui Alexandru cel Bun**, ambii născuți din a doua căsătorie a tatălui lor, Roman I, cu doamna Anastasia, apare menționat, între 30 martie 1392 și 8 martie 1407¹⁸⁹, într-un număr de 13 documente. Absența sa din documentele emise după această ultimă dată a fost pusă, pe bună dreptate, pe seama dispariției sale, anul 1407 fiind acceptat drept cel al decesului său¹⁹⁰. Din intervalul de timp în care apare menționat în documente rezultă că el nu putea să aibă mai puțin de 15–16 ani la data decesului său. Această constatare, coroborată de datele studiului antropologic, care au stabilit că **osemintele din cripta 84 (fig. 1)**¹⁹¹ au aparținut unui adolescent decedat la vârsta de 15–16

¹⁸⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 455, fig. 29 și pl. III.

¹⁸⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–91, 181–182, 469, fig. 43/3.

¹⁸⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–91, 469, fig. 43/1.

¹⁸⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 181–182.

¹⁸⁹ DRH 1975, p. 3, 5–6, 8, 10, 12, 14, 17–19, 21, 27, și 31.

¹⁹⁰ Gorovei 2014, p. 137; Rezachevici 2001, pl. III.

¹⁹¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88, 453, fig. 27/2 și pl. III.

ani¹⁹², ne-au permis atribuirea acestora **jupanului Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun**¹⁹³. Mențiunea de pe lespedea funerară, potrivit căreia „...Ștefan voievod ... a împodobit mormântul acesta bunicului său, Io Bogdan voievod, fratele lui Alexandru voievod ...”¹⁹⁴, ne-a permis și unele precizări de ordin genealogic¹⁹⁵.

La rândul său, **jupanul Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun**, apare, în intervalul dintre 2 ianuarie și 28 ianuarie 1433, în cuprinsul a cinci documente emise¹⁹⁶ de cancelaria lui Iliș. După data de 28 ianuarie 1433, el dispare definitiv din documente, motiv pentru care acest ultim an este considerat ca fiind cel al decesului său¹⁹⁷. Studiul antropologic, stabilind că **osemintele din cripta 83** (fig. 1)¹⁹⁸ au aparținut unui copil decedat la vârsta de trei ani¹⁹⁹, alături de izvoarele diplomatice amintite, ne-au permis să **identificăm acest înhumat cu jupanul Bogdan**, menționat pe lespedea funerară²⁰⁰ ca **fiu al lui Alexandru cel Bun**, rezultat din căsătoria acestuia cu doamna Marina²⁰¹.

Am ajuns la momentul în care mai avem de identificat înhumații din ultimele trei cripte (69²⁰², 79²⁰³ și 81²⁰⁴), cărora le corespund trei lespezi funerare dintre care una, cea alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest al naosului, are inscripția ilizibilă. Potrivit celor două lespezi funerare lizibile, două dintre morminte aparțin domnitorilor Roman I și Ștefan I. Rămâne un al treilea mormânt care, în mod logic, nu poate aparține decât ctitorului bisericii de zid, Petru I. Și insistăm asupra calității de ctitor a lui Petru I – contestată printr-o metodologie de cercetare complet inadecvată și cu argumente neștiințifice –, întrucât ea este susținută pe deplin atât de dovezi arheologice de necontestat, cât și de izvoarele iconografice la care am făcut referință în paginile de mai sus. *Tabloul votiv* realizat în vremea lui Ștefan cel Mare, document autentic de primă importanță, care la rândul său nu poate fi în niciun fel contestat, *il prezintă pe Petru I* – și nicidecum pe Lațcu, așa după cum s-ar fi convenit să fie redat dacă interpretările criticilor noștri ar fi corecte – urmat de unul dintre fiii săi, *în postura de prim și principal ctitor al bisericii*, a cărei machetă o ține în mâinile sale și o oferă lui Iisus. Autenticitatea acestui prim „tablou genealogic din istoria picturii murale românești de la răsărit de Carpați”²⁰⁵ nu poate fi contestată în niciun

¹⁹² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 118.

¹⁹³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 182–183.

¹⁹⁴ *Repertoriul* 1958, p. 250–251.

¹⁹⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 209–212.

¹⁹⁶ DRH 1975, p. 157, 158, 160, 162 și 164.

¹⁹⁷ Gorovei 1976, p. 48; Rezachevici 2001, p. 514.

¹⁹⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88–89, 454, fig. 28/1–2.

¹⁹⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 118.

²⁰⁰ *Repertoriul* 1958, p. 253–254.

²⁰¹ Gorovei 1976, p. 48; Rezachevici 2001, p. 514.

²⁰² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 452, fig. 26/1–2.

²⁰³ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 451, fig. 25/1–3.

²⁰⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 450, fig. 24/1–2.

²⁰⁵ Drăguț *et alii* 1976, p. 11.

chip, fără a pune sub semnul îndoielii întreaga valoare documentară a tablourilor votive realizate în vremea lui Ștefan cel Mare. La rândul său, lespedea ilizibilă poate fi atribuită lui Petru I, cu anumite rezerve pe care le-am mai explicat. Avem ferma convingere că, într-o necropolă domnească adăpostind mormintele unor membri a două familii încuscite, personajele înhumate în gropi simple sau cripte erau corect și în totalitatea lor cunoscute atât de slujitorii bisericii, care îi aveau în pomelnicul lor, cât și de Ștefan cel Mare, care oferea sau întărea dani și privilegii Episcopiei de la Rădăuți, a Sfântului Nicolae, „pentru pomenirea sfânt răposaților noștri înaintași și părinți”²⁰⁶ (30 august 1479 și 23 august 1481) sau „unde zac sfântrăpoștii înaintași și străbuni ai noștri”²⁰⁷ (15 martie 1490). În aceste condiții, este practic imposibil ca Ștefan cel Mare să fi omis marcarea memoriei voievodului local (oricum se va fi numit el) – soț al Margaretei, tată al domnitorilor Petru și Roman, ginere al lui Bogdan și principal susținător al acestuia în actul tinerei creații statale –, precum și al primului mare ctitor de țară și al bisericii de zid, Petru I. Noi avem convingerea că, în colțul de sud-vest al naosului, au fost amplasate pe socluri lespezile funerare menite să cinstească amintirea voievodului local de la Rădăuți și pe cea a ctitorului bisericii de zid. Din păcate, s-a păstrat doar una dintre cele două și aceasta devenită, în condiții neprielnice, ilizibilă. De aceea, socotim a fi cu totul inacceptabilă aserțiunea potrivit căreia „unul din cele opt morminte seculare din biserică a fost omis – voit – de către Ștefan al III-lea din rândul lespezilor voievodale”²⁰⁸. Ștefan cel Mare a avut și a promovat, ca niciun alt domnitor al Moldovei, o concepție dinastică și un respect profund pentru „sfântrăpoștii înaintași și străbuni” prin acte concrete de dani, lespezi comemorative amplasate în biserici sau prin tablouri votive în care a cerut reprezentarea corectă, în prim plan, a voievozilor-ctitori înaintași ai săi, acolo unde a fost cazul. A-l face pe marele voievod responsabil de absența unor lespezi memoriale de la Rădăuți sau de la Bistrița denotă o logică și o gândire istorică subțiri. Oare Ștefan cel Mare a pus lespede funerară în gropnița de la Mănăstirea Bistrița doar pentru Doamna Ana și l-a omis „voit” pe bunicul său, Alexandru (sau, mai corect spus, pe fratele bunicului său biologic)? Răspunsul este simplu: s-au păstrat puține din mărturiile materiale vrednice de cinste ale voievozilor noștri, dar aceasta nu înseamnă că ele nu au fost înfăptuite. Și arheologii ar trebui să știe cel mai bine acest lucru.

Față de cele arătate mai sus, considerăm că *prezența lui Petru I în necropola domnească de la Rădăuți*, într-una dintre cele trei cripte neatribuite, *se impune a fi acceptată ținând cont de calitatea sa, clar dovedită, de ctitor al bisericii de zid, de cea de fiu al voievodului rădăuțean, precum și de prezența unei cripte disponibile și a unei lespezi de mormânt, chiar dacă aceasta putea să aparțină la fel de bine și înhumatului din mormântul 82.*

²⁰⁶ DRH 1976, p. 335 și 364.

²⁰⁷ DRH 1980, p. 137.

²⁰⁸ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

Din păcate, *studiul de antropologie* nu ne-a putut oferi date decât despre înhumații din criptele 69 și 81, întrucât starea de conservare extrem de proastă a osemintelor din mormântul 79 nu ne-a încurajat să le recoltăm în 1975, iar cei câțiva dinți au fost recuperați, pentru studiul ADN, abia în anul 2005.

Potrivit acestor date, înhumatul din cripta 81, prezentând un coeficient mediu de sinostoza de 2,92, ceea ce corespunde fazei a III-a sau chiar a IV-a de evoluție, a decedat la o vârstă de cca 43 de ani²⁰⁹.

La rândul său, cel din cripta 69, prezentând un coeficient mediu de sinostoza de 2,5, corespunzător fazei a II-a de evoluție, a decedat la o vârstă cuprinsă între 35–45 de ani, mai probabil în faza de început a intervalului²¹⁰.

Acestor informații destul de sumare le adăugăm, deocamdată, observațiile referitoare la amplasamentul *mormântului 81*. Când descriam modul în care s-a suprapus biserica de zid peste vestigiile celei de lemn, constatam că între latura de nord a naosului noului lăcaș de cult și cripta 82 a fost cruțat un spațiu cu lățimea de numai 1,25 m, dar suficient să poată primi o criptă zidită numai din trei laturi, cea de a patra fiind reprezentată de fundația de nord a bisericii. În acest spațiu a ajuns să fie zidită o criptă (81), alipită de și aliniată cu cripta 82 (fig. 1)²¹¹. Acest raport deloc întâmplător, mai mult decât unul de proximitate, ci *de alipire și aliniere perfectă, devăluie* dorința clară a ctitorului de a putea beneficia, la un moment dat, de un loc de veci alipit de mormântul 82, dar și *motivațiile de ordin genealogic ale unei asemenea decizii*. Altfel spus, ctitorul – identificat de noi cu Petru I – a dorit ca dincolo să se poată odihni alături de o persoană foarte dragă, căreia îi datora foarte mult, tatăl său, voievodul Costea, potrivit interpretării noastre.

În continuare, vom face apel la câteva date oferite de izvoare istorice certe, pe care le vom prezenta și apoi le vom compara cu unele dintre concluziile studiului de paleogenetică pentru a vedea în ce măsură acestea din urmă pot fi autentificate. Este un procedeu pe care îl vom mai repeta, iar rezultatele sale vor reprezenta răspunsul nostru de specialitate pe care îl vom oferi, cu toată bunăvoința, doamnei Beatrice Kelemen.

Dacă documentele îl menționează pe Roman I ca fiind frate al lui Petru I, la 9 februarie 1386²¹² și la 27 ianuarie 1388²¹³, la rândul lor, cronicile²¹⁴ ne arată același lucru. Și chiar dacă într-un document în limba latină Petru I o numește pe mama sa Margareta²¹⁵, într-un text slav Roman I o numește pe mama sa Mușata²¹⁶, iar în

²⁰⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 116–117.

²¹⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 114

²¹¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 450, fig. 24/1.

²¹² Panaitescu 1944, p. 233.

²¹³ Costăchescu 1932, p. 605.

²¹⁴ Panaitescu 1959, p. 6, 44, 55 și 69.

²¹⁵ DRH 1975, p. 1.

²¹⁶ DRH 1975, p. 6.

cronici Petru I este desemnat ca fiu al Mușatei²¹⁷, în unanimitate se acceptă azi că *cele două nume feminine se referă la una și aceeași persoană, Margareta-Mușata, mama celor doi frați*²¹⁸. Având în vedere aceste documente certe, ar trebui ca, în necropola de la Rădăuți – în cazul în care atât Roman I, cât și fratele său Petru I au fost înmormântați în același lăcaș și cercetarea arheologică s-a pronunțat în acest sens –, expertiza ADN să poată identifica osemintele a doi adulți legați *per feminas*. Studiul ADN efectuat asupra probelor (*dinți*) recoltate din înhumații aflați în criptele 69, 79 și 81 a dovedit că cei din mormintele 79 și 81 sunt legați atât *per masculos* – având comună alela 13 a microsateliților DYS392 și DYS393 –, cât și *per feminas*, întrucât secvențele de ADN corespunzătoare regiunii HVR I, ale indivizilor din cele două morminte amintite, sunt identice, având substituțiile T→C în aceleași poziții nucleotidice 16.224 și 16.311²¹⁹. **Corectitudinea acestor concluzii** este atestată, deci, atât de izvoarele scrise, cât și de cele arheologice care, la rândul lor, sunt confirmate de studiul de paleogenetică. Cum ne puteți explica această nouă coincidență, doamnă Beatrice Kelemen?

Din modul în care toate aceste categorii de izvoare se confirmă și se atestă reciproc, rezultă o primă și extrem de importantă concluzie, și anume cea potrivit căreia **criptele 79 și 81 adăpostesc trupurile domnitorilor Roman I și Petru I**, acesta din urmă nefiind nici „alungat” și nici „gonit”²²⁰ din necropola rădăuțeană de fratele său Roman, așa după cum în mod nechibzuit s-a afirmat, ci se odihnește în ctitoria sa.

Cea de-a doua concluzie, care decurge în mod firesc din prima, este aceea că **în cripta 69 s-au descoperit osemintele domnitorului Ștefan I**²²¹ (fig. 1). Din analiza markerului microsatelit VWA31A a rezultat că Ștefan I (posesor al alelelor 17 și 18) a moștenit alela 18 de la Roman I (posesor al alelelor 16 și 18) care este tatăl său, iar alela 17 de la mama sa. Și tot de la aceasta, potrivit analizei de ADN mitocondrial, Ștefan I a moștenit substituția T→C în poziția nucleotidică 16.126.

La rândul lui, fratele său, jupanul Bogdan (mormântul 84), a moștenit aceeași alelă 16, a markerului VWA31A, de la tatăl său, Ștefan I, și de la mama sa, Anastasia. Și tot de la aceasta, potrivit analizei de ADN mitocondrial, jupanul Bogdan a moștenit substituțiile A→C în poziția nucleotidică 16.183 și T→C în poziția nucleotidică 16.189²²².

Din constatarea că **Ștefan I și Jupanul Bogdan** prezintă substituții nucleotidice diferite rezultă concluzia că ei nu sunt frați uterini, deci **provin din două căsătorii ale tatălui lor, Roman I**.

²¹⁷ Panaitescu 1959, p. 6, 14, 44, 55, 61, 168 și 177.

²¹⁸ Gorovei 2014, p. 130; Rezachevici 2001, p. 447 și 455.

²¹⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 165-166.

²²⁰ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 463 și 466.

²²¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 87–88, 452, fig. 26/1–2.

²²² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 203–204.

Din punct de vedere arheologic, am prezentat argumentele care ne-au permis atribuirea criptei 81 ctitorului bisericii de zid, Petru I. Din această atribuire rezultă că mormântul 79 aparține lui Roman I. Dar să vedem care sunt concluziile studiului ADN coroborate de informațiile furnizate de izvoarele scrise în această privință. Din trei documente²²³ se cunoaște faptul că jupanul Bogdan, identificat în cripta 84²²⁴, era fiul lui Roman I. Această realitate istorică conferă acestui jupan calitatea de „personaj-cheie” în identificarea mormântului lui Roman I. Comparând datele genetice obținute despre înhumatul din cripta 84, pe de o parte, cu cele ale înhumaților din mormintele 79 și 81, pe de altă parte, și aplicând principiile de bază ale testului de paternitate, vom afla în care mormânt din cele două (79 sau 81) se află Roman I. Din analiza markerului VWA31A, a rezultat că jupanul Bogdan (84) prezintă statutul de homozigot – are două alele identice – alela 16 fiind, deci, *alela obligata* în stabilirea paternității²²⁵. La rândul lor, înhumații din mormintele 79 și 81 – potrivit analizei aceluiași marker – au moștenit de la ambii părinți: cel dintâi alelele 16 și 18, iar cel de-al doilea alelele 14 și 16²²⁶, dar, întrucât ambii prezintă alela 16 în genotip, oricare ar fi putut fi socotit tatăl biologic al jupanului Bogdan. În schimb, analiza markerului TPOX a arătat că jupanul Bogdan prezintă alelele 8 și 11²²⁷. Și chiar dacă în cazul înhumatului din cripta 79 analiza nu a reușit să identifice alelele acestuia, faptul că la cel din mormântul 81 au fost identificate alelele 9 și 12 a permis constatarea extrem de importantă, și anume aceea că *jupanul Bogdan nu moștenește nicio alelă de la înhumatul din cripta 81*. Ne aflăm, astfel, în fața unui *caz clasic de excludere de paternitate!*, înhumatul din cripta 81 neputând fi în niciun caz tatăl jupanului Bogdan²²⁸.

Rezultă deci că tatăl jupanului Bogdan nu poate fi decât **înhumatul din cripta 79, care trebuie identificat cu Roman I**. În mormântul (fig. 1)²²⁹ acestuia, au fost descoperiți 10 năsturași din argint aurit și un inel de aur de tipul verighetelor²³⁰.

Atribuirea, pe baza studiului ADN, a criptei 79 domnitorului Roman I are darul să confirme observațiile și concluziile de ordin arheologic, care stabileau că **în cripta 81 (fig. 1) odihnește ctitorul lăcașului de zid, Petru I**²³¹.

Așa după cum între înhumații din mormintele 66 și 85 s-a putut constata existența unei strânse legături pe linie masculină, întrucât au aceeași alelă 11 a markerului microsatelit DYS392, tot astfel, între înhumații din criptele 69, 79, 81 și 82 există o strânsă legătură pe aceeași linie masculină, deoarece au comună alela 13

²²³ DRH 1975, p. 3, 5 și 6.

²²⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 182–183.

²²⁵ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 161.

²²⁶ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 161.

²²⁷ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 164.

²²⁸ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 208.

²²⁹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 85–87 și 451, fig. 25/1–3.

²³⁰ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 86–87 și 460, fig. 34/2.

²³¹ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 187.

corespunzătoare markerilor DYS393 și DYS393. Totodată, se pune întrebarea: care poate fi relația între cei doi domnitori ai Moldovei, frații Petru I (81) și Roman I (79), și personajul din mormântul 82, oricum se va fi numit el. În stabilirea filiației s-au avut în vedere principiile de bază valabile în testele de paternitate, potrivit cărora copilul nu poate avea o alelă absentă în genotipul ambilor părinți și tot el moștenește o pereche de alele, prezente la un locus, câte una de la fiecare părinte. Din analizele markerului de ADN nuclear, microsatelitul VWA31A, a rezultat că cel mai în vârstă, **înhumatul din mormântul 82**, aflat în prima biserică, cea de lemn (posesor al alelelor 16 și 18), a transmis alela 16 individului din cripta 81, identificat cu Petru I (posesor al alelelor 14 și 16), și una dintre alelele 16 sau 18 celui din cripta 79 (posesor al alelelor 16 și 18), motiv pentru care **a fost identificat ca tată al celor doi frați** și, totodată, **ca soț al Margaretei**²³². Această precizare, datorată studiului ADN, vine să confirme observația noastră exprimată mai sus și interpretarea potrivit căreia decizia ctitorului, de cruțare a unui spațiu în vederea alipirii și alinierii viitorului său mormânt (81) în raport cu cripta 82, are la bază motivații genealogice și mărturisește despre dorința lui Petru I de a se odihni într-un loc de veci alipit de cel al unui personaj foarte drag și căruia îi datora foarte mult. Asemenea opțiuni au existat întotdeauna în istoria umanității.

În sfârșit, descoperirea originalului unui document, emis de Alexandru cel Bun în 6 iulie 1413²³³, despre care am mai amintit, a dovedit, între altele, că Anastasia nu era soacra, ci mătușa lui Alexandru cel Bun, precizare de ordin genealogic care dovedește că ea era verișoară primară cu Roman I și Petru I, iar Lațcu și Margareta, mama domnitorilor amintiți, erau frați, copii ai lui Bogdan. Acest document de necontestat vine să confirme corectitudinea analizei de ADN mitocondrial care, constatând faptul că substituția T→C în poziția nucleotidică 16.311 este prezentă atât în cazul lui Petru I și Roman I, pe de o parte, cât și în cazul lui Lațcu, pe de altă parte, **a permis concluzia potrivit căreia doamna Margareta-Mușata, mama fraților Petru I și Roman I, este sora uterină a lui Lațcu (85) și fiică a lui Bogdan (66)**, iar prin căsătoria sa cu voievodul Costea de la Rădăuți s-a realizat înrudirea între cele două familii²³⁴. Iată, doamnă Beatrice Kelemen, cum aprecierile dumneavoastră, potrivit cărora „concluzia că individul 85 [...] era înrudit pe linie maternă cu indivizii 79 și 81 este – de fapt – o **concluzie neplauzibilă**” sau „folosind modul-simplu-*best hit* pentru interogarea platformei, se observă că indivizii 79 și 81 **nu sunt – cel mai probabil – înrudiți pe linie maternă** cu individul 85”, sunt contrazise de documente de necontestat, emise de cancelariile domnești ale unor mari domnitori ai Moldovei, care își cunoșteau foarte bine verii, mătușile, unchii sau bunicii, altfel spus genealogia familiei din care proveneau.

²³² Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 188.

²³³ Constantinov 2009, p. 146.

²³⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 201.

Iar dacă doamna Beatrice Kelemen este realmente interesată de paleogenetica umană, în general, și de realitățile necropolei princiare de la Rădăuți, în mod special, îi dăm o veste bună. Am avut grijă să păstrăm probe de calitate (dinți) din înmușcările de la Rădăuți, pe care suntem dispuși să le punem la dispoziția unor cercetători competenți și de bună credință, dar care să și dispună de fondurile necesare unei cercetări „moderne”. Cele care au fost făcute de Laboratorul de paleogenetică al Institutului de Biologie Umană al Universității din Hamburg au fost **plătite** de către noi cu bani procurați din visteria noastră. Este o realitate pe care nu am mărturisit-o în cartea noastră, dar care trebuie cunoscută. Nu facem parte din rândul celor privilegiați, beneficiari ai unor generoase subvenții, dar continuăm să lucrăm cu plăcere. Așteptăm o ofertă de colaborare.

Cât despre Adrian Ioniță și Alexandru Simon, am putea să le dăm sfaturi, dar nu o vom face. Dețin titluri academice, ocupă poziții instituționale importante, dar se cuvine să le și onoreze. O bună reputație se poate pierde foarte ușor. Oricum, ne propunem să mai dialogăm prin scris, cu atât mai mult cu cât avem câte ceva de spus despre realitățile arheologice din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș.

BIBLIOGRAFIE

Bătrîna, Bătrîna 2012	L. Bătrîna, A. Bătrîna, <i>Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei</i> , BMA 30, Piatra Neamț, 2012.
Bogdan 1941	D. Bogdan, <i>Pomelnicul Mănăstirii Bistrița</i> , București, 1941.
Constantinescu 1971	N. Constantinescu, <i>Curtea domnească din Argeș. Probleme de geneză și de evoluție</i> , BMI 40, 3, 1971, p. 14–23.
Constantinescu 1984	N. Constantinescu, <i>Curtea de Argeș 1200–1400. Asupra începuturilor Țării Românești</i> , București, 1984.
Constantinov 2009	V. Constantinov, <i>Documentul original de la Alexandru cel Bun pentru Episcopia de Rădăuți (6 iulie 1413)</i> , ArhMold S.N. 1, 2009, p. 145–149.
Costăchescu 1932	M. Costăchescu, <i>Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare</i> , vol. II, Iași, 1932.
Długosz 1711	<i>Ioannis Dlugossi seu Longini Historiae Polonicae (IX)</i> , vol. I, Leipzig, 1711.
Drăghiceanu 1923a	V. Drăghiceanu, <i>Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeșului</i> , BCMI, 1917–1923, p. 134–152.
Drăghiceanu 1923b	V. Drăghiceanu, <i>Curtea Domnească din Argeș. Note istorice și arheologice</i> , BCMI, 1917–1923, p. 9–76.
Drăguț et alii 1976	V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, <i>Pictura românească în imagini</i> , București, 1976.
DRH 1975	<i>Documenta Romaniae Historica. A. Moldova, I (1384–1448)</i> , București, 1975.

- DRH 1976 *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, II (1449–1486)*, București, 1976.
- DRH 1980 *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova, III (1487–1504)*, București, 1980.
- Gorovei 1969 Ș. Gorovei, *Taina mormântului domnesc de la Rădăuți și piatra de la Probota*, MMS 45, 5–6, 1969, p. 371.
- Gorovei 1973a Ș. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei. Probleme ale statului feudal Moldova*, București, 1973.
- Gorovei 1973b Ș. Gorovei, *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, AIIA Iași 10, 1973, p. 99–121.
- Gorovei 1976 Ș. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976.
- Gorovei 2014 Ș. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 2014².
- Ioniță, Kelemen, Simon 2017 A. Ioniță, B. Kelemen, A. Simon, *AL WA. Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale*, Cluj-Napoca, 2017.
- Mihály de Apșa 1900 I. Mihály de Apșa, *Diplome maramureșene din secolele XIV–XV*, Sighet, 1900.
- Musicescu 1964 M. Musicescu, *Considerații asupra picturilor din altarul și naosul Voroneșului*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964.
- Novac 1901 T. Novac, *Dosoftei Herescul. Viața și activitatea sa ca episcop*, București, 1901.
- Panaiteșcu 1944 P.P. Panaiteșcu, *Mircea cel Bătrân*, București 1944.
- Panaiteșcu 1959 *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție P.P. Panaiteșcu, București, 1959.
- Papacostea 1973 Ș. Papacostea, *La începuturile statului Moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, SMIM 6, 1973, p. 43–60.
- Repertoriul* 1958 *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958.
- Rezachevici 2001 C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (1324–1881), I. Secolele XIV–XVI*, București, 2001.
- Solcanu 1975 I. Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale*, CI 6, 1975, p. 88–100.
- Spinei 1982 V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982.
- Timuș 1890 G. Timuș, *Istoria Episcopiei de Rădăuți*, BOR 14, 1890.
- Ureche 1955 G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955.
- Vărtosu 1960 E. Vărtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960.
- Voinescu 1964 T. Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964.

ONCE MORE ABOUT THE “SAINT NICHOLAS” CHURCH FROM RĂDĂUȚI

ABSTRACT

Our intervention is caused by the publication of a voluminous historical work, in the autumn of 2017, in which the three authors reconsider the conclusions of the old archaeological excavations of the “Saint Nicholas” church, from Curtea de Argeș, led by Virgil Drăghiceanu (1920) and Nicolae Constantinescu (1969–1971). They assign a number of four tombs to the first church (Argeș I), they propose a new identification for the buried persons found in the necropolis of the two churches (Argeș I and Argeș II) and they tarry in particular way over the tomb number 10 which is placed by them in the first church (Argeș I). They identify the buried person from tomb number 10, based on one of the rings worn by him with “one of the unnamed sons of Basarab”. In this context, the authors consider fit to also discuss in a different chapter the necropolis found inside the Church “Saint Nicholas” from Rădăuți, researched by us in 1975 and published in a work with monographical character in 2012. They suggest – with two exceptions – new identifications of the buried found in the nave of the two churches (Rădăuți I and Rădăuți II), which directly succeed and a new dating for the wall church (Rădăuți II). Our paper represents a careful analysis of the fairness of the methodology and of the arguments used by the critics of our work in order to build their new interpretations and conclusions.

Keywords: Moldavia, Rădăuți, church, royal necropolis, 14th–15th centuries

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Rădăuți, Church “Saint Nicholas”. The plans of the two churches (B1 and B2) and the tombs found inside.

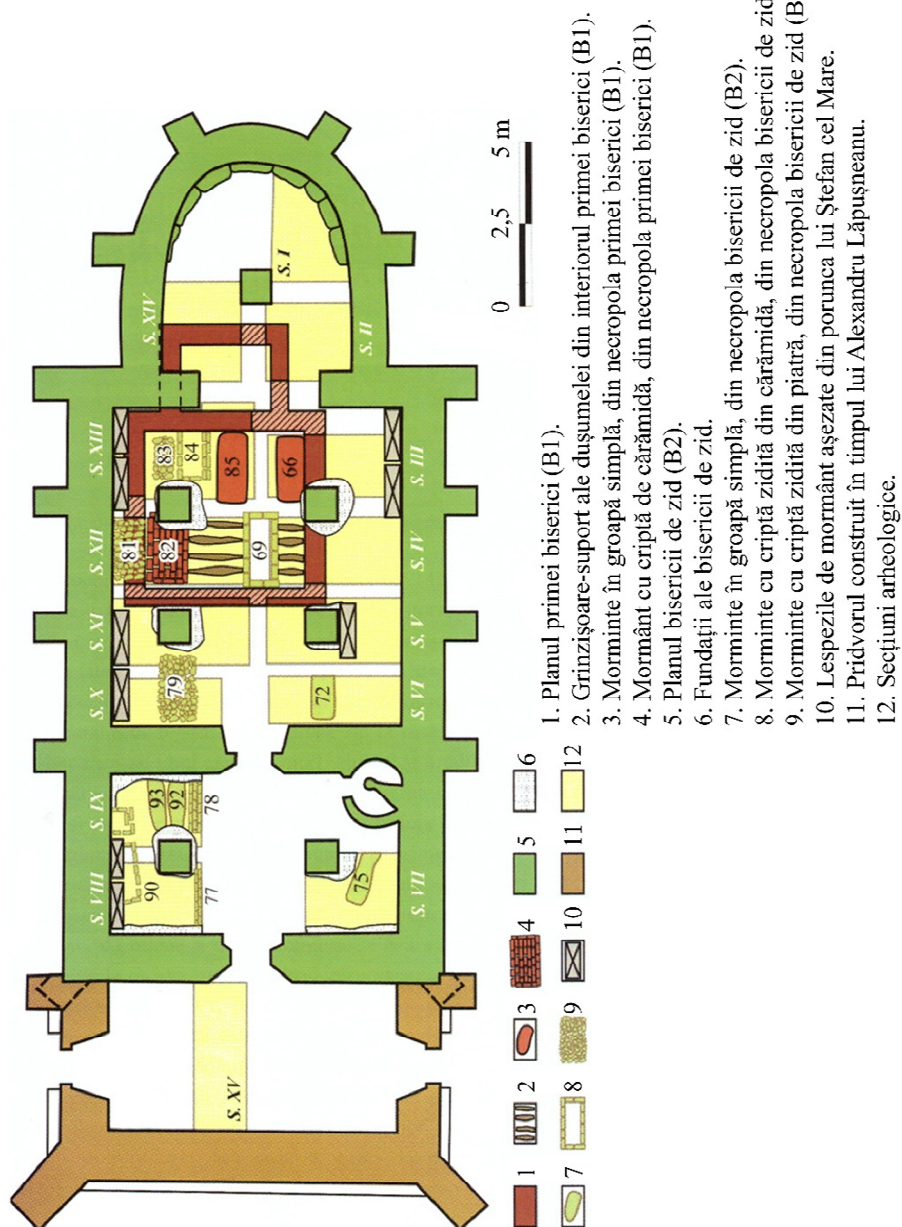

Fig. 1 . Rădăuți, Biserica „Sfântul Nicolae”. Planurile celor două biserici (B1 și B2) și mormintele din interiorul lor.

ABREVIERI

- ActaMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Acta Siculica – Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum
AÉ – l'Année Épigraphique, Paris
AHB – Annals of Human Biology
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AJDC – American Journal of Diseases of Children
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
AOB – Archives of Oral Biology
Apulum – Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Argesis – Argesis, Muzeul Județean Argeș, Pitești
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București
Ars Transilvaniae – Ars Transilvaniae, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca
AUA-SH – Annales Universitatis Apulensis – Series Historica, Alba Iulia
AUVT-SAH – Annales d'Université « Valahia » Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire, Târgoviște
BAM – Bibliotheca Achaologica Moldaviae, Iași
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BCSS – Buletinul Cercurilor Științifice Studențești, București
BHAUT – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BMJTAG – Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu”, Giurgiu
BMSAP – Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris
BOR – Biserica Ortodoxă Română, București
BSNAF – Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCGG – Cahiers du Centre Gustav-Glotz, Publications de la Sorbonne, Paris
CEpR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, București
Chiron – Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CI – Cercetări istorice (serie nouă), Iași
CIGD – L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
CIRB – V.V. Struve *et alii*, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, Moscova – Leningrad, 1965
Cumidava – Cumidava, Muzeul Județean Brașov
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
Der ANSCHNITT – Der Anschnitt. Vereinigung der Freunde von Kunst und Kultur im Bergbau, Bochum
FolMorph – Folia Morphologica

- Forschungen – Forschungen zur Volks- und Landeskunde, București
- FSI – Forensic Science International
- Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology
- IDR – *Inscriptiones Daciae Romanae – Inscricțiunile Daciei romane*, colecție coordonată de D.M. Pippidi și I.I. Russu, București, I. *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Täblișele cerate* (I.I. Russu), 1975; II. *Oltenia și Muntenia* (G. Florescu și C.C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (I.I. Russu, în colaborare cu N. Gudea, V. Wollmann și M. Dușanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (I.I. Russu, în colaborare cu I. Piso și V. Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)* (I.I. Russu, în colaborare cu O. Floca și V. Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (I.I. Russu), 1988; III/5 *Inscriptions d'Apulum* (deux fascicules, I. Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, București, 1999 (C.L. Băluță)
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I–II, Bucarest, 1996–2000
- IGBulg V – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, V, Sofia, 1997
- IGLR – Emilian Popescu, *Inscricțiunile grecești și latinești descoperite pe teritoriul României*, București, 1976
- IGR – *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris
- IJAE – Italian Journal of Anatomy and Embryology
- IJM – International Journal of Morphology
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology
- ILD – C.C. Petolescu, *Inscricțiunile latine din Dacia*, I–II, București, 2005–2016
- ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
- ISM – *Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscricțiunile din Sythia Minor*, București, I. *Histria și împrejurimile* (D.M. Pippidi), 1983; II. *Tomis și teritoriul său* (I. Stoian), 1987; III. *Callatis et son territoire* (A. Avram), 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (E. Popescu), 2015; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (E. Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. *Tomis et son territoire* (A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu), 2018
- Istros – Istros, Muzeul Brăilei
- JAnat – Journal of Anatomy
- JAS – Journal of Archaeological Science
- JFS – Journal of Forensic Science
- JHE – Journal of Human Evolution
- JNA – Journal of Neolithic Archaeology
- LGPN IV – P. Fraser, E. Matthews *et alii* (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. IV. *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005
- LGPN V.A – Th. Corsten *et alii* (eds), *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. V.A. *Coastal Asia Minor: Pontus to Ionia*, Oxford, 2010
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MEFRA – Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité, Roma
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
- Milcovia – Milcovia. Revistă regională de studii, Focșani
- MMS – Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
- MN – Muzeul Național, București
- Morphologie – Morphologie. Bulletin de l'Association des Morphologistes
- Mousaios – Mousaios. Muzeul Județean Buzău, Buzău
- PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea

- PhTRS – Philosophical Transactions of the Royal Society
PIR² – *Prosopographia Imperii Romani, saec. I–III*, ed. II, Berlin – Leipzig
PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, 5 vol., Louvain, 1976–1993
PNAS – Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie
PZ – Praehistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevMuz – Revista Muzeelor, București
RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
RI – Revista Istorică, București
RMD – *Roman Military Diplomas*, London, I (M.M. Roxan, 1978), II (M.M. Roxan, 1985), III (M.M. Roxan, 1993), IV (M.M. Roxan, P.A. Holder, 2003), V (P.A. Holder, 2006)
RMI – Revista Monumentelor Istorice, Comisia Națională a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, Amsterdam, Leiden, 1923–1971, 1979–
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București
StCl – Studii Clasice, București
Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
TD – Thraco-Dacica, București
Transylvanian Review – Transylvanian Review, Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, Cluj–Napoca
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

